No. १४५०

Title जागदीश्यां शिरोमणि व्याख्यायां सामान्याभाव निर्णयः

Author x

Extent ४२ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

जागदीश्यां पिरोमणिव्या
ख्यायां सामान्याभाव नि
रूपिः:
१८५०

पत्रं १४०रथाञ्पत्र
१२ तदि

४२ पत्रे

पत्रे ४९

ग्रं -
१५०

सामान्याभावसाधारणविरोधव्याप्तिपर्यंतं

ज० १ श्रीगणेशाय नमः ननु घटो नास्तीति नूतनप्रत्ययसामान्याभावस्य विषयत्वं न सम्भवति तत्र लक्षणमित्युपयोगितानतिप्रसक्तत्वेऽवला
रयति। न चेति। घटत्वं तत्तद्घटनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे घटनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको न वेति विप्रतिप
त्तिः ईदृशाभावस्यैव नाशित्वेनाघटनिष्ठत्वस्यावच्छेदकत्वं तस्यैव नाशित्वाभावापत्तेश्च तत्र घटत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसामा
नाधिकरण्ये प्रकाशिते। विशेषाभावीयतत्तद्घटनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां घटनिष्ठत्वावच्छिन्नाभिन्नतु सामा त्वा
न्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वं तत्सामान्याभावत्वं न त्वाप्यतिरिक्ते सामान्याभावादिरूपाशयेनाहानक्षेत्रेति मतलेन
य त्यघटत्वच्छेदनेव तत्तद्घटान्यथाभावानां तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकाभूततद्घटनिष्ठत्वावच्छिन्नत्वे यधिकरणे तच्छ
त्रितयविकल्पात्तद्घटनिष्ठत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमेववनिष्ठत्वमित्यर्थः तथा च यादृशप्रतियोगि
तायावच्छेदकाभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नानाधिकरणत्वं हेत्वधिकरणे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व ल्म
गर्भलक्षणमसम्भवकृतं न च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाभूतयद्धर्मावच्छिन्नानाधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगि १
तावच्छेदकत्वं तत्तद्धर्मभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेश्यमिति वाच्यं तथा सति हेत्वधिकरणं यद्धर्मावच्छि घ

हेत्वधिकरणं २

यत्किंचित्प्रदाप्रक्षेपेण ५

त त्वानधिकरणं तद्वृत्तिभिन्नसाध्यतावच्छेदकेत्युक्तौ वह्निसमवायकूटेः वच्छेदकत्वं तत्रैव पर्याप्तेरिति भावः । अत्र मात्रिारिति । य
द्यपि तत्तद्घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटस्यैव द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन द्रव्यं घटभिन्नत्वादित्या व
दावणुकत्वस्याननुगमत्वात् संभवत्यावव कूटत्वं चित्तत्वथापि वाच्यत्वे चैतत्वतो द्वितीयावयवं मतान्तरव्याप्तिरिति सुकं ।
कश्चित्तु यदि वाच्यत्वं नास्ति तत्प्रतीतात्स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नतत्तद्घटान्यत्वविशिष्टवाच्यत्वाभावकू
टस्य प्रतियोगितासुगवाच्यत्वत्वावच्छेद्यत्वानुपपत्तेरिति भावः । ननु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
सामान्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमवत्त्वे तद्वन्हित्वा
वच्छिन्नानधिकरणत्वेपि वन्हित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वान्नाव्याप्तिरित्याशंक्य निराचष्टे । न चेति । रावं विशेषमा पथ
वच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे । न तद्वन्हित्वान्न धूमवद्वृत्तित्वात्तन्न तथात्वं न तन्नद्धन्यभा
त वस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वं द्रव्यं हेतौ । हृदइन्तियत्वं द्रव्यमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यत्तद्रूपं हदवृत्तित्वं
तद्वच्छिन्नस्यान्वरणोदेशिन्यर्थः । अनिवार्यमिति । यद्यपि प्रागुक्तक्रमेण प्रतियो[redacted] गिव्याधिकरणाभावस्यैवा

गा०
२

प्रतियोगिता

प्रसिद्धधूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरभावमात्रस्यैकतत्र ह्रदाधिकरणावृत्तित्वेऽप्येवं प्रतियोगितावच्छेदक
धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् तथापि तत्तद्भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्यापि तादृ
शावच्छेदकावच्छिन्नवन्नायाभिहृदोऽतिप्रसंगात् नातिव्याप्तिः एतेनाविशेषितत्वेन तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणा
भावाप्रसिद्ध्या द्रव्यवान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिरिति भावः शंकते अथेति तथा च प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्र
सिद्धिनिबंधनानाव्याप्तिरिति भावः शंकां निरस्यति अनवच्छेदकमेवेति अनुगतत्वं प्रतियोगितामात्र
स्यैव तत्तदनवच्छेदकमित्यर्थः ननु विशेषाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तसामान्याभावस्यैव प्र
तियोगितावच्छेदकोऽनुगतधर्मः स्यादित्यत आह अभावांतरस्येति ह्रदे वह्निसत्तायामभावस्य नीलवह्नि प्रतियो
गिताकाभावकूटमात्राव्यभिचारितेनाप्युपपत्तेरिति भावः ननु सामान्य अनुगतधर्मः प्रतियोगितामात्रस्यावच्छेद
कत्वतः किमत आह तथा चेति तद्रूपेति अनुगतधूमत्वादिरूपविशिष्टमसाध्यकेऽन्यघटादावित्यर्थः प्रमत्तस्य विध राम
गाप्रमाणात्वे संशयतत्त्वयोस्तस्य विशेषाभावनिर्णयस्यैवानुसरणे वैयर्थ्यापत्तेरित्याह संशयानामयोगेति तथा च वा २

४ अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्न सिद्धसाधनादिकमित्यपि वदन्ति। ४

त्त रूपवत्त्वे नाकारकसंदेहे तद्रूपाभाववत्त्वेति रिक्ताभावप्रकारकस्मात्तद्रूपाभाववन्निश्चयोन्नाकालीनाभावसंश
यत्वादिति व्याप्तिरिकोनुमानमेवेह रूपसामान्याभावेनानप [illegible] विकल्पतद्रूपाभाववन्निर्णये व्यभिचा
रवारणार्थं हेतौ संशयत्वानुसरणं। घटाभावप्रकारकत्वेन पक्षविशेषणं [illegible] न तैः सिद्धसाधनमथो
तं वेति प्राचः। स्वयमिति। वायौ रूपं न वेत्यभिलप्यमानः स्वार्थः। तत्र वायोः प्रकृतेस्मिन् रूपधर्मिकवायुवृ
त्तित्वसंदेहे प्रतिवायुधर्मिकरूपाभाववत्त्वानिश्चयस्याविरोधित्वेन रूपसामान्याभावासाधकत्वादिति
भावः। यद्यपि वायुवृत्तित्वसामान्याभावसाधकतयैवोक्तसंशयस्योपयोगित्वं संभवति प्रसिद्धसाधकत्वं यत्
स्व रूपं वायुवृत्तित्वं रूपे न तदभावो वेत्याकारइति यो जनन्यायपूर्वग्रन्थाविरोधात्तथापि तत्तुल्ये तद्वायौ नानोपेक रूपे पा
णोऽधकत्वमनुरुध्याह। तथापीति। उक्तरूपशंकोत्तरोत्तरं मत्साधनाह। नानान्वेतिमिति। नन्वेवं वायुरूपवान्न
न वेत्यग्निमसंशये [illegible] नरूपाभावमतः सिद्धिः इति शाब्दसंशयं [illegible] इत्यनेनोद्गा [illegible]
[illegible] स्थापयति। विरुद्ध यो [illegible] तथा वेति वायुधर्मिकरूपाभाववन्निश्चयस्य वायुरूपे [illegible] शि

वायौ रूपं तदभावो वेत्याकारसंशय इत्यर्थः ३

४ अन्यथा · तादृशानिश्चयस्याविरोधित्वे · एतावंत्येवेति · ४

नं० ३

स्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विरोधितया प्रकृतोपयोगित्वसंभवादिति भावः प्रकृतोपयोगार्थमाह । स्व
व्यधिकरणेति तद्धि निरूपितार्थान्तरेतोमसमर्थो विशेष्यत्वं तथा च वायुधर्मिकरूपवत्त्वाभावनिश्चयस्यैव त
द्धर्मिकरूपाभावनिश्चयस्यापि रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वसंशयप्रतिबंधकत्वात् प्रकृतोपयोग इति भावः
प्रसिद्धरूपादेरेव रूपत्वावधारणाद्दर्शनात्तस्यैव विरोधदर्शनेन तथाप्रसिद्धरूपाभावेऽपि वायौ रूपाभावव्या
प्यतानिश्चयसंभवात् न तु कृत्स्नवायौ रूपाभावनिश्चयः स्यादिति भावः । निश्चयमिति । प्रतिनियतरूपत्वेनैव यः । ए
वमग्रेऽपि प्रथमत्वेन तेषामिति । यावत्त्वप्रकारको यो रूपाभावस्तद्विनर्थः । यावत्त्वेना यावद्रूपप्रतियोगिकत्वेना
तथैव तियावंतो रूपाभावास्तेषां यावंति रूपाणि तावंत इमे भावा नां च मनुमानस्य निर्णीत्वादित्यर्थः । तस्येति । प्रतियोगिस्य
व स्य भावे वायौ तद्द्वेषस्यैव स्वप्रतिबंधकतायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । नचेति । तावन्निश्चयः । तत्प्रतिबंधकः । तस्य संशय
स्य प्रतिबंधकः तथा च प्रकृते संभावनायास्तत्वादेव तत्र रूपाभावनिश्चयः संदेहं न प्रतिबध्नीयादिति भावः । ननु प राम
र्थिवघटितो रूपमस्ति न वेत्याकारकैव संभावना तादात्म्यावगाहि तादृशरूपाप्रसिद्ध्या दुर्घटमत आह । संभा ३

वनादेति। ननु सर्वत्रैवोक्तसंभावनायाः सामग्रीसंभवादूर्ध्वं नास्तीति निर्णयस्य प्रतिबंधक एव संशयो न स्यादिति चेदाह। निव
र्त्तते चेति। गौरवादिति। तद्व्याप्याभाववन्निश्चयाभावत्वापेक्षया तत्संभावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावत्वेन हेतुतायां गौर
वादित्यर्थः। ननु तद्व्याप्याभाववन्निश्चयाभावं तत्तत्सत्त्वेऽपि एकप्रतियोगिकाभावत्वेनैव तादृशसंशयहेतुत्वं वाच्यं ननु तादृशनि
श्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन सामान्याभावानभ्युपगमात् धर्म्मिसाहित्ये तन्नाभावस्याविरोधात्तथा च संभावनाकालीन
तद्व्याप्याभाववन्निश्चयानामप्रवेशेन संभाव [redacted]
कप्रतियोगि नाविरहविशिष्टाये तद्व्याप्याभाववन्निश्चयानां तत्तत्सत्त्वेऽपि काभावत्वेन हेतुतायामेव विपरीतत्वाद्गौरवमतस्त्वाह विनायासेति। ननु संभा
वना[redacted]विरहविशिष्टतद्व्याप्याभाववन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्याखंडस्य तन्मते अतिरिक्तत्वेन हेतुत्वे गौरवं नवकाशात् तदुक्तं विना
तद् यासादिति। ननु ध्वंसासामान्याभावानभ्युपगमेऽपि तद्व्याप्यावच्छिन्नस्याखंडाभावस्य शंकितुमयुक्तत्वात् विशेषा
भावानभ्युपगमे विशेषाभावत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः। तदयुक्तमुपाध्यायमतमनु[redacted]त्योपपत्तेरित्यर्थ इति सामान्येत्या
दि सामान्ययत्वमनवच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्वास्तवितेति तथा च सामान्यावच्छिन्नस्य स्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सर्वो

ज॰ [redacted] णाभावेऽनिरूपितत्वे ऽपि विशेषाभावस्यार्थत्वेन तद्रूपेणाभावत्वादिति नो तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रकारत्वेन त्व पि
४ तिः । तथा च सामान्याभावत्वादिना । अतिप्रसंगादिति भावत्वादि प्रकारत्वाविशेषाभावस्य निश्चयेऽनाहार्यशाब्दानुम त्रासं
तिः संगादित्यर्थः स चेति तादृशनिश्चयेन संशयस्थले तत्र्यर्थः तस्य स्थले संशयस्य केनाप्यनंगीकारादिति भावः ननु
प्रत्ययस्य विशेषाभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे ऽहृ यत्र तद्रूपेणाभावात्तिप्रामाण्यर्पयन्तिस्तत्राप्यस्तु किंतु यथा चि
वसत्वादत आह । अभावस्य चेति । ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न दोषता वस्तुतः अधिकरणभेदेनाभावभेदानमु
पगमादत आह तदवच्छेदेनेति । यावद्विशेषाभावाधिकरणानतिरिक्तत्वावच्छेदेनेत्यर्थः तथा च तद्रूपवत्तो यावद्विशेषाभावा
नधिकरणा [redacted] त्वादेव न तत्र तद्रूपेणाभावत्वात्प्रसंगः नातिप्रसंग इति तत्र द्[redacted]पत्वावच्छिन्नप्रतियोगितो गि
यात्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादेवच्छेदेनापि तत्र तद्रूपाभावस्य तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता[redacted]कत्वादन्यथा एम
ता तत्र तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तदवच्छेदेन न स्यादत आह । संभवतीति । येषां तादृशं यावद्विशेषाभावाधिकरण ५
वच्छेदेनैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तादृशानि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितानि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रति यो

२वच्छिन्नस्याधिकरणतायां विशेषं प्रसक्तादेवातिप्रसंगभंगात्। अन्यथा गुणान्यत्वविशिष्टस्य द्रव्यत्वाभावस्य तस्य गुणेऽपि सत्त्वात् २

योगिकत्वानतिरिक्तत्वादित्यर्थः घटादिसामान्यविशेषावच्छिन्नयोः प्रतियोगितयोरैक्येऽपि तद्वृत्तिः सामान्यावच्छिन्न
त्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं तत्राऽविशिष्टम् सत्तावच्छिन्नाभावे तस्य घटत्वाद्यनुगतप्रतीतिबलात् सामान्यावच्छिन्न
प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वसिद्धेन तत्र [redacted]
तिप्रसंगापत्तेरसः संभवतीत्याशयेनेदमभिहितमिति
द्रष्टव्यं सामान्याभावत्वं तु न गुणान्यत्वादिप्रकारविशेषणत्वं किन्तु सामान्यमाशंकते नन्वेति वा स्यादिति प्रतियोगिनि यः सामान्यभेद
स्य सामान्येऽन्यत्रात्वादिः। नियामकत्वादिति अयमर्थो घटपटोभयाभावयोरपि भेदोनास्ति ध्येति भावः भेदसिद्धाविति। सामान्या
भावविशेषाभावयोरित्यादिः स्ववच्छेदकीभूतयोः सामान्यविशेषधर्मयोः [redacted]
भेदादिति भावः ननु प्रतियोगिभेदस्यैवाभावभेदनियामकत्वात् घटपटोभयाभावयोरत्यन्तभेदोन तु सामान्यविशे
षयोरिति तत्रेत्राह अभावभेदकत्वे प्रागभावादावपि नाशादिनात्वं सति तन्निष्ठाभाववान्तरं यदि तदाह। अभेदप्रसंगादिद्वारसिद्धिप्र भावा
८ संगात् नन्ववच्छेदकभेदस्य नियामकत्वे गुणकत्वेषु घटत्वं दृष्ट्यां घटत्वादिलक्षणावच्छेदकस्यैकत्वात् तत्राह स्ववच्छेदक

३ षाभावयोरभिन्नप्रतियोगिकत्वादत आह। प्रति ३

न० ५ त्विति। क्वचिद्घटस्याभावो नाभाववत्स्थले तादृशस्य तथात्वादित्यन्वयः। स्वावच्छेदकत्वादित्यत्र हेतुः। एवमग्रेऽपि। क्व-
५ चिद्घटस्यासंसर्गाभाववत्स्थले। संसर्गाभावसंयोगादेः क्वचिदिति ध्वंसस्थले पूर्वकालीनतद्घटत्वस्य प्रागभाववत्स्थले
5 चोत्तरकालीनतद्घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः। तद्वत्त्वादिति। तथा च ननु गगनाभावस्य कथं नित्याप्र-
त्वं कमिति भावः। ननु संसर्गविधयाविशेषणताविधया वा स्वावच्छेदकयोरन्यतरभेद एव निषामकोऽवच्छेदक इति नान-
न नुगम इत्यत आह। पूर्वेति। मानाभावाच्चेति। तथा चैकसंबंधाधारत्वमित्यादीति भावः। ननु क्रमेणावच्छेद-
कभेदेऽपि तत्राभावभेदकोऽवच्छेदक इत्यत आह। किं चेति। एकाभाववति घटस्याप्यभावभेदस्याधिकारात्वनु प-
उभयथाप्य लम्भेऽपि तत्तत्संबंधानित्यत्वादिति भावः। वैयधिकरण्यादिति। यद्यपि तत्तद्व्याभावीयावच्छेदकतत्तद्-
पत्वभेदस्य तत्तद्व्याभावभेदे न सामानाधिकरण्यं नूपत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नतथापि तथाप्यतत्तद्व्या- राम
वृत्तित्ववि भावेऽप्यत्वेन व्याप्यवृत्तिता घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकं क्वचिदेव च दभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि तत्र ते ५
त्वतद्भाववृत्तित्वविशिष्टत्वतद्भावभेदे तद्भेदं व्याप्तिर्थेयेति तत्रैव वैयधिकरण्यं दृष्टव्यमिति ध्येयं। स्व

तत्पदार्थैकदेशे वैयधिकरण्येनानुपस्थापितत्वाभावे यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वे दत्तत्राऽवशिष्टं तद्रूपधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्युक्तौ न वैयधिकरण्यावकाश इत्यत आह। अभेदेपीति। सामान्याभावविशेषाभा
स्य वयोरभेदे पु[redacted] क्तनियमस्याव्यवच्छेदकत्वादित्यर्थः तथा चाभावभेदसाधकत्वेनोक्तव्याप्यकत्वमर्थान्तरत्वमि
ति भावः। न च तादृशघटत्वेन संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य वारणाय
प्रथमे धर्मपदं विशेषणविधया व्यवच्छेदकस्य प्रापकं समवायसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवाय
संबंधावच्छिन्नघटाभावे तद्वारणाय द्वितीयं धर्मपदं न च गुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धिरिति
हेतुनैव तद्धर्मानवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वस्य विवक्षितत्वान्नत्यर्थेन एवं तु धर्मस्यावच्छेदकीभूतधर्मस्य वाच्य व
द्वा त्वासनात् गुरोरवच्छेदकत्वोपगमान्नोक्तदोष इत्याशयं वदंति। सामान्याभावादिति। तथा च तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावोऽनु त
पत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः न रूपत्वेन धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादित्याद्यनुमाने समप्रयोजकमिति भा
वः। अत एवेति। उक्तव्याप्तौ सामान्याभावादेरेवेत्यर्थः। दुःखैकत्वादिना धर्मो धर्मादिः परिग्रहः। न चान्यत्वाय स्यात्

ज॰ ६

गुरुत्वेन सुखत्वलोहितत्वघटत्वैकत्वासंभववत्त्वस्याव्याप्तेः इत्तितणातिप्रसक्तत्वेन लोघटस्यापि किं विरुद्धत्वादित्यपि भा
वः ननु सुखत्वावच्छिन्नस्य चैत्रादेः सत्वेपि भूतत्वादाविद्यमानेहेतुः त्वविशिष्टो नास्तीति प्रत्ययादि इमसंतोपेतत्र आह त
द न च तत्संख्येति। दृश्यत्वापेक्षया गुरुत्वात्। संख्यावत्त्वोहितत्वघटत्वैकत्वावयोगादुक्तं नन्वाहिति। नानाधर्मावच्छिन्न इति ना
नाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकइत्यर्थः ननु कथमेतत् सत्वे घटपटादाघभावानामपि भेदेनासिद्धेरित्यत आह भेद
सिद्धत्विति। तथा च घटत्ववह्नित्वादिविशिष्टधर्मिवत्त्वे घटपटाद्यभावादौ हेतुः पटाभावादौ साध्यमिति भावः स्व भे
धे रूपवति हधधर्माधारस्य मेयसाधकत्वादित्यर्थः। स्वरूपनीनामिति नियतिवेन संबन्धेन पर्येष्टेर्नेत्वेन संबन्धेन तेषामेकप्र य
त्याभावघटत्वमित्यर्थः। तेन दृश्यत्वमतोपि हस्ताद्यसंयोगादिसंबन्धेनाभावस्यापि ग्रहः। समनियतानामिति। यथा प्रागभावादि तत्तेदेकत्व
ध्वंसानामित्यर्थः। गुणवत्त्वेनाभावे ध्वंसो गुणवद्व्यतिरिक्तानां चैकत्वं प्रागभावत्वमित्यर्थः। समवेदशावच्छि
न्नयोरपि विभिन्नकालीनत्वे नैवं प्रागभावध्वंसयोर्नानात्वानुगमादित्युक्तं। व्यधिकरणयोः समाना एग
धिकरणयोरपि न्यूनाधिकदेशवृत्तिकयोर्गुणवत्त्वादिविनाशशालिनोऽप्युपसंयोगस्य प्रागभावस्य ध्वंसस्य ६

वच्छिन्नत्वात् समनियतदेशानामित्युक्तं मूलानामवच्छिन्नवृत्तिकयोरेवेत्यपि तदुत्पन्नविनष्टयोर्ध्वंसयोरा वृक्षपट
यो ध्वंसप्रागभावयोर्नानात्वाद्याहा। असतीति। तत्र ध्वंसादेः कालेऽमूलावच्छिन्नसंयोगोऽयेन इत्यत्राह क्षणस्थितीत्याद
न्नेरवमाधिके इति भावः। यत्तु युगपदुत्पन्नविनष्टानामपि समनियतत्त्वं तयोरसाहचर्यं नान ध्वंसादेः केवलं तथात्वमिति तद्
यं न युक्तमिति तत्तद्वस्तोनष्टस्यापि वा स्तु भाव नेह यध्वंसस्येतरसध्वंसत्वेन च युगपत्त्वलक्षणकुम्भशकलादेनतु
त कमसत्ति बाधक इति तु ध्वंसस्य कोऽप्य तु योग्यत्वे विषमप्रतियोगिकध्वंसत्वेनैव प्रायत्वात्संभवात्प्रतियोगिविशे न
षणं तस्मै ध्वंसवाभावस्य नत्वाद्रिंद्रिययोग्यतापानिर्णयत्वादिति। पूर्वं वस्तुः। युगपदुत्पन्नस्येतरथाकज्ञानम्नाणादित्वनुप
यस्यविभिन्नप्रागभावः कथमसत्यासामग्रीभेदकार्यस्य नूणादीर्घथोभेदइ सानतु कमसत्ति वा धं इति न चानि प
त्यानामिवत्तमानानामपि नूयादिचतु स्तेविरुद्धधर्माध्यासादेवभेदोपपत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदप्रयोजक क
त्वे सामग्रीविशेषस्य कार्यविशेषनियामकत्वस्यानुपेक्षापत्तेः कार्यगतकालान्तरानुगणादस्यापि विरुद्धधर्मा
ध्यासादेवोपपत्तेरित्याहुः। प्रतियोगितावृत्ति। वस्तुतं प्रतियोगिभेदेन स्वरूपसंबंधरूपायाः प्रतियोगितायानाना

उसामग्रीभेदस्य कार्यभेदाप्रयोजकत्वमिति वाच्यं २

ज० ७ 7

त्वमपि प्रमेयत्ववत्त्वतत्त्वतद्रूपोनाधिकरणेषु संबंधेविवतत्त्वरूपावच्छिन्नैकप्रतियोगिताकत्वाकारो घटनिष्ठपटत्वाव
च्छेदप्रतियोगिताकत्वेके घटपटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नैकप्रतियोगिताकत्वान्यत्वेनापि घटत्वेन घटोनास्तीत्यादिप्रत्ययस्य हा
रस्य सामान्याभावत्वायत्तिन्नतोश्रुतिनि काचित्प्रतियोगिताश्वाश्रयणेहान्नानैवेतिध्येयं प्रसंगेश्वेति तादृशनाधिकरणोऽपि धि
करणोऽस्त्वित्यर्थः। एतेन घटप्रतियोगिताकवच्छेदकधर्मस्य च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यापि सामान्याभावप्रवेशनियामकत्वे
ऽपि व्यापि वारोद्दिशितं। यथावद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः संबंधावच्छिन्नत्वं तथापि वेविनमधन्ना
नालाघवगाद्दृशाव्याकाशाभाववत्त्वेऽतिरेतनन्वयेकालीघभावस्याप्याकाशाभावत्वान्नेवकारणसंगतिः। एवमि
तिनेनाद्दधिकरणसमंतर्भाव्यविशेषाभावेवेसमानाभावस्यान्यथासिद्धाविमर्थः। देशकाले वर्णव्याप्यवृत्तीनां घ
त्य टादीनामभावस्य तत्तद्दधिकरणवृत्त्यभावमात्रेणोपाकर्तुमशक्यत्वात्तहातस्य देशकालावच्छिन्नत्वेनेतिप्रतियो
ग्यन्वच्छेदकीभूतदेशकालावच्छिन्नेत्यर्थः। अन्यथा कोलाभावादगमधेऽपिगृहे घटोनास्तीतिदानीमिदेहानी एम ७
मपिगृहे घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो घटावच्छेदकदेशकाला [redacted] वच्छिन्नत्वं न

१ घवच्छेदेनापि स्यात्। तत्तद्दधिकरणवृत्त्यभावस्य घटप्रतियोगिकत्वनियमादितिभावः। व्याप्यवृत्तीनां गोत्वादीनामभावस्य गोत्वादिशून्यतत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभा १
२ वमात्रेणैवान्यथासिद्धिसंभवेऽत्र देशकालावच्छिन्नत्वं न प्रवेशनीयमित्याशयेनाह। अनवच्छिन्नेति देशकालानवच्छिन्नेत्यर्थः। तत्तदधिकरणेति। प्रतियोगिशून्येत्यादिः।१
२ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादाह। तदवच्छेदेनवेति। देशकालावच्छिन्नान १
=त्वावच्छिन्नत्व=

द्धिकरणावृत्तित्वावच्छेदेनेत्यर्थः। न दृश्येतेति। घटपटोभयाभावमेयेणेत्यर्थः। सामान्याभावस्थल इवमुक्तौ
ल्यादिति भावः। शंकते। नन्वेवं प्रतियोगिकत्वमिति। ननु अभावत्वतत्तदभावत्वेनरूपेणैवेति नातिरिक्तस्वभावत्वं ह्युतोन्न प्र
अ
प
तियोगिकत्वे ऽधिकरणविशेषवृत्तित्वस्य न भेदो घटकेत्यवच्छेदकत्वं वा नेयुक्तं तदभावत्वरूपस्य सर्वेषां विशे
षाणां तथा च घटाभावस्येव पटाभावत्वेऽपि घटपटोनास्तीति प्रतीत्यापत्तावेदेरिति भावः। शंकां निरस्यति। इ
ति तु समानमिति सामान्याभावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तन्नान्यविशेषाभावत्वरूपमेवेति तत्र न घटविशेषाभावाधि
धिकरणेऽवृत्तित्वस्यानेन भेदादनवच्छेदकत्वाच्च रूपेणैवमपि रूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्त्या सामान्यविशेषाभावयो
रप्येवं शंकेदित्यर्थः। अत एव प्रतियोगिकत्वस्य तत्स्वभावत्वेन रागान्तर्भावेत्यर्थः। व्याप्तस्य वृत्तीति। तथा च तत्प्र
त्येकस्याधिकरणस्य विशेषाभावकूटस्यापि विरोधे तद्रूपवत्त्वरूपं नास्त्यपि तु नेत्यन्य एव इति भावः। ननु स्वभावस्यातन्न
द्भावत्वपर्यवसितसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपस्यातत्त्वं व्याप्यस्वरूपतित्वं न तु सामान्यावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वं न तन्नद्भावत्वरूपं किं तर्हीति। किमेवेति तस्य व्यापकवृत्तित्वकत्वनेवाधिकाभावइत्यत आह। म्

जं० ने
८
प्रतियोगिताक
४
ट

तिनिरूपकत्वेनेवेति। अप्रतिनिरूपकेति। प्राग्उक्तघटपटादिप्रतियोगिकैकाभावेनेत्यर्थः घटपटादिप्रतियोगिकत्व निखिल
मपि नेतरभाववृत्तिकिंत्वनूपं किंतु सामान्याभावविच्छिन्नत्वं इति निरूपकत्वेनव्याप्यमिति घटादिशून्यतत्तद्वधिकरणाव
च्छेदेनेकस्यैवाति निरूपकाभावस्य घटपटादिप्रतियोगिकत्वं स्यात् तदधिकाभावान्तथा च घटपटाद्यभावानां मिथो
भेदो विलुप्येतेति पूर्वमेवानुपपन्नं तदिति भावः। ननु घटपटयोरेव तद्भययाभावयोरपि मिथो भेदस्यानुभवसि
द्धत्वान्न तद्विलोपप्रसंगः सामान्याभावविच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिनिरूपकस्य व्यासज्यवृत्तिताया बाधकः प्रतिबंदि
र नुक्तं वेत्यत आह। किंचेति। व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षं प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन यावदाश्रयासन्निकर्षस्य हेतु
त्वस्य सम्मतत्वात् प्रसंगस्य भवन्ततया हेतुतायां व्यभिचारं दर्शयन्नाह। अधिकरणयोरिति। इंद्रियसन्निकर्षस्य
भाव
विशेषणं इधि [redacted] करणादृष्यादिमात्रा
भय
वच्छेदेनेत्यादि प्रत्यक्षः सामान्याभावः तथा च घटपटैमात्रसन्निकर्षेपि नूपं नान्यत्वातिप्रत्यक्षं स्यादृव्याभाव [redacted] एन
८
[redacted] णात

...दिति भावः ननु व्यासज्यवृत्तिमत्वांतरप्रत्यक्षं प्रत्येकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यावच्छिन्न १
प्रतितथाविधसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावान्नातिप्रसंगदोष इत्यत आह अपि चेति प्रत्येकाधिकरण्यापन्नवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षं प्रत्येकाधिक १
कर्षत्वेन हेतुत्वान्नातिप्रसंगदोष इत्यत आह अपि चेति।

रोणेति। व्यासज्यवृत्तित्वानिरूपकेनैरावणत्वादिप्रकारकोऽयमर्थः। प्रकृतमभिप्रेत्याह। संबंधविधयावेति। मानाभा
गाहीति। द्वयोर्नरगणसान्निकर्षदशायां घटो गुणवानित्यादिप्रत्यक्षेण गुणत्वादिप्रकारकत्वादेर्घटे नृपप्रतियो
गिकोऽभाव इत्यादिप्रत्यक्षेण स्वरूपप्रतियोगितात्वप्रकारेण नृपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्विषयीकरणेऽस
म्भवादिति भावः। सामान्याभावेति। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण नृपत्वादिसामान्याविशिष्टवैशि
क्ष ष्ट्यावगाहनस्वभावप्रत्य[redacted]प्रसंग इत्यर्थः। न च संसर्गप्रकारसाधारणसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलौकि
कप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव गनिरूपकत्वावश्य[redacted]स्वरूपसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वात्तल्लौकिकदोषः तथा सत्यनन्तसामान्यानां तदभावे
नानेन कार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्यत्वाद्वक्तव्य इति निरूपकसामान्याभावकल्पने स्वेच्छानुरूपत्वादिति भावः। न च प
(भाव) ताकिंचिद्रूपैः सन्निकर्षदशायां नृप[redacted]सामान्याभावप्रत्यक्षं जायते न एतत्त्वन्मतेऽपि घटत्वादौ नृपसामान्याभावस्य व
क्ष सान्निकृष्टे न यावद्घटत्वे रूपं नास्तीति प्रत्य[redacted]स्यन्तरानी द्रुगीत्वादिमिथ्यात्वं घटद्वयसन्निकर्षदशायां नृपत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्याप्याधिकरणाघभावेषु घटवृत्तित्वावगमादिनो घटे नृपं नास्तीत्याकारकमात्र

जो॰ ९ कपत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटादौ नानुपलावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणाभावत्वाविरहेऽपि
नादृशाभावद्भावस्य घटवृत्तित्वात्तथाज्ञानाहि घटवृत्तित्वप्रमाणाभावकव्यक्तिमात्र विशेष्यकत्वे नैकव्यक्ति
१ निरूपितनाधेयत्वप्रकारकत्वेन वा समंनियमो मानाभावाद्द्रव्यवद्वृत्तित्वं घटवृत्तित्व: नीत्यादि प्रमाणं व्यभिचारात्ते
ति भावः। सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे सामानाभावप्रतीतेर्निरुक्तिसमभिधाया
प्रसंगमपाकरोति यादृशेनेति। तस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तेषां यावत्त्वाश्रयाणां ज्ञानमपेक्ष्यत इति योजना स्य
विषयतासंबन्धेन पर्याप्तवृत्तिकस्य नानुमादिकं प्रति स्वविषयपर्याप्तिसंबन्धेन वानुपपत्तेरिति भावः। दिनाहेतुत्वा
स्यर्थः तद्दृष्टस्येति। तेषामाश्रयाणां मिथो भेदस्येव ज्ञानेऽपेक्ष्यत इति पूर्वेणान्वयः। ननु व्यक्तिधर्मिकपर्याप्त
वृत्तिकत्वस्वत्वप्रतिनिर्न्न व्यक्तिभिन्नत्वप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्वेन हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिवृत्तिविशे भिन्न
ष्यत्वं कारणस्य तु विशेष्यतामात्रं प्रत्यासत्तिर्विशेषाभावात् नानैकव्यमदृशायां तेषु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वा राम ९ त्रि
दिप्रत्यक्षानुदयेन तदंतर्भावेन प्रत्यक्षकार्यकारणभावस्याकल्पकत्वात् नो अवभागाहोऽसंख्योपाः समवाये

नामत्वेपि सर्व्वाग्निसंबंधेन सत्वेसाधकाभावात् तत्तद्व्यक्तिधर्मिकेषु पर्व्वप्रवृत्तिकसाध्यसामान्यकप्रत्य
तु यैतत्तद्व्यक्तिमि त्वत्वस्याप्रमात्मकमेवप्रमाणं दोषःसमानविशेष्यता प्रत्यासत्त्याहेतुर्वैक्य वह्न्यान्वयभेद
स्यसाध्वेत्याहेत्यप्रमेोताननुपपत्तेरितिवदंति अन्येतुयामन्वयव्याप्तिरीक्षौ दर्शयतिनदत्तानइत्याहिना धाव
हाश्रयाग्गामनहा नेवास्याप्रमेदत्तातेनव्याप्तसज्यह्रनिधर्मस्याद्वित्वादेरप्रसङ्गाधिकस्यार्थः अन्नतएवहेत्वाहि
दोषाक्रमायत्ते अतश्राग्गामभेदस्य भेतत्रसत्वेपिद्वित्वादेर्नसाध्यात्वमितिभावः तद्भूमौति अतएवमधा
धारितैकदेशएवभेदस्य मानहेतुद्वयानुद्धिरितिभावः अत्रसामान्याविच्छिन्नत्वस्यलोयावद्विशेषाभावानामि
ति पार्थतामाङ्गयास्यां विशेषाभावाःपार्स्याभेदनूयाभावत्वेनाभित्यर्थः प्रथमे सामान्यावच्छिन्नत्वप्रहान प्रतियोगिताक
पूर्वंतत्प्रतियोगिनामिति तस्यवस्याभेदस्यवेप्रतियोगिनो विशेषाभावात्मेकांविशेषं तद्भावव्यक्तित्वे तस्त
नानुगमस्थितेरित्यर्थः तथा च सामान्याविच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यव्याप्तज्यवृत्तित्वेकोर्गत्वाधाँतप्रतम्ह त
न भेदत्वस्यादितिभावः केचित्तुवन्ध्यादिकार्व्यजन्यकत्वेनोत्पन्नजन्याभावविशिष्टसमयादिसामान्याभाव अव

न्या० १०
10

रूपकोनाहितस्य तत्तन्मणिप्राभावत्वेन हेतुत्वं स्वजन्यतत्कार्यकारणाभावात्तेनोपयुक्ततेजकाभावविशिष्टमणित्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनानुगतधर्मेणाविशेषणाभावानामेव तत्र हेतुत्वं स्वावच्छेदकगौरवात्तेनास्माकं त्वखण्ड
तादृशमण्यभावव्यक्तित्वेनैव हेतुतायामवच्छेदकत्वाद्यननुगमेऽप्युत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियो
ता गिताकत्वसंबन्धेन मणिमदभावत्वेनैव हेतुत्वं तादृशप्रतियोगिकस्याभावविशेषमणित्वावच्छिन्नीयसंसर्गत्वविर य
हात्तथा मणिमन्मण्यधिकरणे मणिर्नास्तीति प्रसङ्गात् उत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन यो
मणिमानभावत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि एवं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटत्वविशिष्टस्यैव संसर्गो न तु द्रव्यत्वम
येन द्रव्यत्वादिविशिष्टस्येति निर्घटे घटो नास्तीति द्रव्यप्रत्ययो न तु द्रव्यं प्रमेयं वा नास्तीत्याकार इति सिद्धान्तः। न
च प्रतिबन्धकस्य विशेषाधिकरणस्याखण्डाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिरन्यथा मणित्वन्त [redacted] दृष्टा राम
दीनां वा मनमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्यखण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन दाहजनकत्वापत्तेरिति वाच्यं लन्मनेष्वेत १०
दोषस्य तुल्यत्वाद्यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वापेक्षया यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं गुरुतरं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तौ

सार्वभौममतमुपन्यस्यति केचिदिति । तद्घासज्ये ५

वत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाव एव केवलान्वयाभिद्धेः सुवचत्वाच्चेतिवदन्ति । यत्तु विशेषणाभावकूटस्य सामान्यावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वोपगमे प्रमेयं नास्तीति प्रमेयादृक्षदृव्याप्तिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिस्तत्प्रमेयत्वं नाभा त
वकूटस्य तत्तत्प्रमेयप्रमेयकूटस्य च प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंभवादिति तन्न प्रतियोगितावच्छे गि
दकीभूतैतत्सामान्यं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषणाभावकूटेषु स्वीकर्तव्यत्वात् अन्यथा सर्वसामा
भावस्वीकारोचितदोषताद्वस्थ्यादिति संक्षेपः [redacted] ति सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे यथाहि
लक्षणाव्यासज्यवृत्तित्वलक्षणवैलक्षण्यं न तु तत्सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदाश्रययोर्घटयोः कल्प
नाविरहमात्रविशेषणसामान्यावच्छिन्नत्वेन तद्व्यासज्यवृत्तित्वोभययोः कल्पनाया अकृतपूर्वकत्वमित्याशयादाह अक
ल्पनीयेति एतदन्तेनैतद्विशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न स्यात् व्यासज्यवृत्तिसामान्यावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः प्रतिबन्धान्तरनियतत्वेनवृत्तिविशेषाभावेषु कल्पनीयत्वं न्यायसंबन्धकत्वेन
गुरुत्वादित्यर्थः ननु यत्प्रतिबन्धान्तरनियतत्वे मानाभावात् विशेषाभावेषु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक

जं० ११ लक्षणातिरिक्तं यत्पर्याप्त्याख्यसंबंधो वाच्यो न तु स्वरूपसंबंधो व्याप्तिविशेषाभावकूटेपि सामान्याभावावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमते स्याद्विशिष्टागमनाविनह्येतावताऽधिकांशस्य कोऽनर्थ
ग यो नैकमात्रे प्रमा[illegible]स्य सद्भावो विशिष्टागमनान्नाद्वितीयस्थले यत्रैकप्रमाणोदितः हेतुत्रयो भयमेव नासि चेत्यर्थः। य
॥ ध्यति यथा वह्निविशिष्टहेतुत्वेनैव हेतुविशिष्टवह्नित्वेनापि न घटं प्रति जनकत्वं तथा घटस्य हेतुतया प्रत्यक्षादि
प्रमाणेन हेतुत्ववह्नित्वाद्यंशेऽवगाहनं यत्र चोभयत्रैव प्रमाणत्वस्यावतारस्तत्र द्वयमेवमसिध्यतीति प्रकृ
ते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्त्याख्यसंबंध इव तत्स्वाश्रयेप्यतिरिक्तस्वरूपं नास्तीति प्रपञ्च
प्रमाणस्यैतौल्यादवशेषमतिरिक्तः सामान्याभावो वाच्य इति भावः ननु यत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मिकल्प दुभ
तिन्यायलब्ध नातो धर्मिकल्पनागौरवमि[redacted]मेवमोरवं सामान्याभावे धर्मिकल्पित गाधकं भविष्यतीत्यत आह। एम
धर्मेति। कल्पनीयेति तथा चानेकस्य कल्प्यत्वेपि सामान्याभावधर्मिणः कल्पने बाधकाभाव इति भा
न्यायेना वः सामान्याभावधर्मिणः कल्पनेनेतरस्य युक्तमनेकेकल्प्यमेवेतरांशेकानिरावश्येनवेति॥ बाध्यमिति ११

ति

योग्यो न च पक्षता धारा इति तु का अभावापि प्रयोगाणामेवं सत्ता द्वित्वा धर्म्मिकल्पनेनान्यार्कल्पनायो गौरवमस्माद्विधर्मिकल्पना
नापि तेष्वेव तद्व्यवस्थाः अभावमात्रे किंनिनेन तद्रूपादि प्रतियोगिकत्वे नातिरिक्ताभावस्थाने तत्पूर्नत्वाद्यधिकरणे
हृश तत्त्वे वैधर्म्य च कल्पनामपेक्ष्य मानेन तत्पूर्नत्वाद्यधिकरणे रणानिवेशनेन तद्रूपत्वादि धर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वे कल्पनायोगे च लाघवमस्मत्पक्षे अन्यथा तत्तद्रूपादिविशेषणाभावेऽपि अन्योन्याभावाप्रसिद्धेः तत्तद्रूपे नासत्त्वा तले द्वे
न्तर्गतप्रतीत्यादि विशेषणाभावविशिष्टावच्छेदकस्यानेकाधिकरणे संबन्धकल्पनागौरवमस्य फलमुखत्वा
भावः दिति घटे तु प्रकृते विशेषणाभावेन तत्स्वरूपमिति । अत्र प्रतिबन्धके तत्र दिनत्वात्सः केचित्तु हेतुमत्तायां सवि
तेः तद्वंशपृथिवीत्वादिमाद्यावच्छिन्नाभावाद्युदासाना नानाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन शब्दत्वेनैव नानाव्यक्तेः साध्यता ह्रां न
याभव्याप्या भावाद्रूपादीनां तुकेन रूपवत्त्वसाहित्याद्धेतुरूपव्यक्तेः प्रतियोगिव्याधिकरणं तत्सत्त्वे शिष्टाभावाप्य
तियोगित्वं तद्रूपसामान्याधिकरणमाहुः एतस्य तद्वत्तव्यक्तेव्यासित्वसंभवादाहुः एकव्यक्तीति न रूपवान
दावि तद्वत्साहित्यादिव्यक्तिहेतावव्याप्तिविरहान्तपृथिवीत्वादि तु कें । अव्याप्तिरिति रूपमात्रस्यैव वाल

ज॰ परंपरासंबंधेन चेत्सर्थः ५

१२ नीलाद्येनतन्नीलघटविशिष्टप्रतियोगिताधिकरणाभावप्रतियोगित्वादिति भावः। न चेति। नाव्याप्तिरन्वयः रूप

पवत्त्वं नू पाधिकरणत्वात् तद्व्याधिकरणत्वेनेहादृशमेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यमाहाहात्मेवेति नूपवत्त्वघटविशिष्ट

12 त्वयोः सामानाधिकरण्याभावात् कथं तयोर्व्याप्तिरत आह पर्यायेणेति। स्वाश्रयपाधिकरणत्वं पर रूप

परासंबंधेनेत्यर्थः। न तु पृथिवीत्वजातिसमवायेन नूपवत्त्वस्याभावे सत्त्वात् कथं तन्निष्ठाभावप्रतियोगि

त्वमत आह तत्त्वमेवेति। तदभाव इति नूपवत्त्वाद्यभावः। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिताश्र

यानधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया

लक्षणघटकत्वादिति भावः। अत्र साध्यत्वा अनुमितिविधेयत्वं न तूक्तव्याप्तिज्ञानादूपवत्त्वादि

साध्यकेऽनुमितिर्व्याप्यंतरज्ञानादेव तत्राहि साध्यकानुमितेः संप्रयोगित्वं पुनः सामान्याभावे शब्द

कमन्यथाविशिष्टसत्ताभावज्ञाने शिलादिवन्निष्ठाभावप्रतीतिरिति भावः। केचित्तु न नु विशेषणाविशेष्यो राम

संबंधाभावपर्यवसन्नास्याविशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं तदुभयोः सत्वधाभावपर्यवसन्नास्याविशिष्टाभा १२

(तथा च रूपवती पृथिवीत्यनुमितिर्न स्यात् स्याच्च रूपवती पृथिवीति भावः ४)

भवगताख्यवृत्तित्वहेतुतावच्छेदकत्वसंबंधेन नूपादेः साध्यतायामुक्तव्याप्तिज्ञानादेव नूपादिसाध्यका
नुमितेरुत्पादे का धूमकाभाववान्वेत्यत आह द्रव्यत्वस्येति अत्र व्याप्तिरिति व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोगिवै
यधिकरणस्यानुपादेयत्वान्न तत्राव्याप्त्यलक्षणस्याव्याप्तिरित्यर्थः ननु तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावै
शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमतो नाव्याप्तिरित्यत आह स्वत्वस्यैवेति ननु विशेष्यत्वविशिष्टाभावो विशेषणाभावव
देवेति द्रव्यत्वनिष्ठस्य द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्रव्यानन्तत्वाद्विशेषणाभाववन्न तु विशेष्यसत्ताया
मतो नाव्याप्तिरित्यत आह। गुणादाविवात इति विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया गुणादौ द्रव्यत्वेन द्रव्यत्वविशिष्टस
त्ताभावस्य प्रतीतिर्वैलक्षण्यात्तु द्रव्यनिष्ठाभावस्य वैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं पुनः सत्तायामावश्यक
मन्यथा विशिष्टसत्तावच्छेदकत्वमौली भावतिव्याप्यत्वेन व्याप्तिरिति भावः। केचित्तु ननु विशेषणाभावि
शेष्ययोः संबंधाभावपर्यवसन्नस्याविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तु द्रव्यत्वस्य संबंधस्य ननु विशे

13

सत्तागुणत्वोभयाभावस्य द्रव्ये सत्त्वात्तमादाय ५ इतिभावः यद्यपि ५

वस्य प्रतियोगितावं न तु उभयोः संबंध एव न तु विशेष्य इति नाव्याप्तेः काश इत्यत आह । प्रथमेति विशेष्य
स्य विशिष्टाभावप्रतियोगित्वे इत्यर्थः । ननु लक्षणघटकप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगिपदार्थेन लक्ष्यसा
धिकेत्यत आह । गुणत्वादिव्याप्यत इतीन्यादि । ननु साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नयद्विशिष्टाभावच्छिन्नं
प्रतियोगित्वं तद्रूपत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं विशेषणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत
आह । द्वित्वादाविति । तथा च समवायेन द्रव्यत्वादिमत्त्वाव्याप्तियन्त्र साध्यतावच्छेदकं भिन्नो यः
साध्यनिरूपितधर्मस्तद्वत्त्वे न गच्छतीत्येव हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितानिवेशनीयेत्युक्तावप्यव्याप्तिः स्यादित्यु
दाहरणान्तरमपि प्रमेयत्वानवच्छिन्नत्वादिसाधारणसाध्यत्वे घटत्वावच्छिन्नाभावस्य नानाद्रव्यधर्मावच्छि
न्नत्वान्न प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्धत्वादिति भावः । साध्यभेदमनन्तर्भाव्य यदनि । अत्रेति । अप्र एम
तियोगित्वं मूलोक्तमप्रतियोगित्वं तस्यार्थः प्रतियोगित्वाभावो हेतुमन्निष्ठाभावः प्रतियोगिताभा १३
वः । ननु नेत्यं तद्रूपत्वानवच्छिन्नत्वादिनाव्याप्तिरित्यत्र यदि नृपत्वाद्यवच्छिन्नतादृशप्रतियोगिता

१ ननु तादृशाप्रतियोग्यन्यत्वं भेदमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात् संभवात् १ =

मानाधिकरण्यं विशेषः । लाघवमभिप्रेत्य द्वितीयमवतारयति । प्रथममिति । तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभा-
वप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । असामानाधिकरण्येनोपस्य प्रथमलक्षणार्थस्य धर्मिकारणेनाद्य निवेशेन सा
गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लाघवादेव साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वरूपमिति तत्पर्यवसितं द्विती-
यलक्षणमुक्तमित्यर्थः । तद्रूपवान् न तद्रूपसाहित्याद्येकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावस्याप्रतियोगिवृ-
त्तित्वविवक्षणाय व्याप्तिशरीरसंभवाद्याह । नानाव्यक्तीति । नानैव व्यक्तिरूपो यस्य तादृशसाध्यकइ-
त्यर्थः । तथा च तत्तद्व्यक्तिभेदमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्र पृथिवीत्वादिना दाहव्याप्तिरिति भावः । ननु हेतुस-
मानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वविवक्षणान्नोक्तदोष इत्यत आह । तत्तत्साध्यव-
२ त्त्वस्यैवेति तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः । तथा च वह्निमान् धूमात् । रूपत्वव्यापकजातिमान् रूपत्वादित्यादौ तत्त-
द्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदं नीलपीतत्वावच्छिन्नभेदं वादाय व्याप्तिरिति भावः । यद्रूपेति । अधिकरणभेदेना-
धिकरणत्वस्य भेदे एकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव मतेनेदमन्यथा वह्नितावच्छिन्नत्वस्यापि पर्वतादे

मूलकंडत्वात् अखंडधर्मपरत्वे च वह्निसंयोगवान्धूमादित्यादौ २

जं० न नानालैंगहेत्वाभासत्वस्यापत्तेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यं पदव्यानवच्छिन्नं तद्व्याव
१६ च्छिन्नसामानाधिकरण्येकानामखंडत्वाद्वंडधर्मपरत्वे च वह्निसंयोगवान्धूमादित्यादौ व्याप्ते नेनु पद्व्यावच्छिन्नव
16 त्तिमित्व च पन्नदत्त्वमखंडधर्मपरत्वे च वह्निमान्धूमादित्यत्र पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र हेत्वाभासे वह्नित्वादेः
[redacted] तथैव तत्स्माद्धेत्वाभासत्वे विविक्ते तद्व्याप्तौ वह्निसंयोगवहाद्दौ वह्नित्वादिकं विवेचनीय तथा च सर्वत्रैव पक्षहेत्वादेः
ड धर्मार्थधर्मे व्याहतिभावः तादृशो निरुक्तसामानाधिकरण्येऽप्यर्थः नन्वेवं वह्निसंयोगी यैरनुमिति स्वसत्ताताद्दशसंयो घ
गत्वस्यापकत्वानवच्छेदकत्वेनानुमितेस्तद्वच्छिन्नविधेयताकत्वासंभवाद्दनेः साध्यसाधनभेदेन वा [redacted] मितेर्नी
सा नात्वाद्दननुगमे वैयर्थ्येनाद्दारात्पदिस्यादिनापादितिः द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ पक्षसाध्यंताद्दशाभावनाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकमिति त्वेन कथमतत्पदेद्दव्यमितिरनुमितौ निरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वमविस एम
वैशिष्ट्यं संगच्छते। निरुक्तकथाने त्वाद्दशानुमितौ वेव प्रयोजकत्वादिति भावः। वह्निमान्धूमादित्यादिकमपि प्रे १६
न्नाद्दापद्व्यावच्छिन्नमिति। अधिकारणत्वमितिशेषः। तेन नन्वागुरुकहोषः। एवमग्रेऽपि। वह्निसंयोगवान्द्दत्वा

शिखीत्यादिः तथा च ६

दिकमभिप्रेत्याह पादृशेतितु क[redacted]ना होति। नृणादिसाधारणकृत्स्थितिरीत्वं वणान्निविपरीतर्थः। अकिंचित्करं बाधि द्वा
कारणयोर्व्याप्यभावात्प्रयोजकत्वात्तात्पर्य्यमिति। तथा सामानाधिकरण्येनाप्यसंकलनैवताद्दृशप्रतियोगित्वे व
न्नामन्नुमितिभावः २ बाधिकारणायोर्दृशिकव्याप्यसंभवात्। ताद्दृशव्याप्तिग्राहकपुरुषदृष्टिनाशः। तोर्किंचित्करत्वेन स्व द्वा
हा। व्याप्तेरेवेत्यस्येति। असत्त्वेनातिप्रसक्तानुमितकालापत्तिः। अन्योन्यस्य व्याप्तिलक्षणस्येव संकलनमाविर्भवितं। ननु भेद त्रै
स्यापि प्रत्यभिज्ञानान्नत्रकारणानिति। नस्यादेतथा चेति। अभेदस्य बाधितत्वे चेत्यर्थः। अनुभूयमानेनेति। अनुभवसा
[redacted] यमानसंयोगिभेदविषयकत्वात्कार्यादित्यर्थः। यथा शिखिनो धर्मिणः [redacted] सत्वे विशिष्टाभिन्नत्वइति प्रतीत्या विशेषणी
भूतशिखावाद्भेदसत्त्वं स्फुटं भावो पुरुषे उत्तानतथा संयोगभेदविनसंयोगीति प्रतीत्या विशेषणभूतसंयोगस्येवाभा
[redacted] वो गृहे इत्यर्थः। ननु एवं गुणोन संयोगीति प्रतीतेरपि संयोगाभावावगाहकत्वंचन तु संयोगिभेदः। तथा च संयोगिभ
त्वादिसिद्धो निरुक्तलक्षणानि व्याप्तिने [redacted] श्रादे अत्र चेतिं भेदवत्संयोगिभेदवत्तानवस्थावस्था संयोगिभेदाभाव
स्य। नन्दुपपन्नेरिति। एकत्र धर्मिणि संयोगिभेदस्येव सर्वाणि निष्प्रत्यये पत्तेरित्यर्थः। वेतान्तः प्रत्यक्षमपि गोसंयो
ग्यतद्दृतिभावः ३ तासिद्धिः संयोगिनोभेदसिद्धिः २

ज०

१७ ने ग्यनधिकरणत्वेऽवाभो घटाभावाभावीयवापितया भेदत्वप्रतियोगितावच्छिन्नामि [redacted] न लेनहेतद्धिकरणत्वावि

17 शेषणो देवकपिसंयोगित्वेनत्वाहित्वा हावध्या ग्राहं [redacted] वातनवैवं नवाभो घटाभावत्वे घटत्वादिमूलामंगानिः कपिसंयो

तिभेदस्याप्रसिद्ध्या व्याप्त्यग्रहप्रसक्तिलो घटाभावतादात्म्यं योगितावच्छिन्नभेदसत्वे [redacted] विनस्तितात्ताभावाद्वायाम्भियां प्रतियो

गितावच्छिन्नभेदस्य च कपिसंयोगिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नभेदस्यापि मूलावच्छेदेन वृत्तेः समत्वमाशङ्क्यो वक्ता तदव

गि ता। अभेदस्य वाहिमूलस्यापि कपिसंयोगिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नाभेदस्य नत्थेके लाहिममस्म दुहत्वरत्वाः

ननु भेदस्य ताभावोन प्रतियोगितावच्छेदकाभूतसंयोगादिरूपो येनाव्याप्यवृत्तेः तस्याभेदेन समवेदितोधो

तस्मात् किंत्वतिनिरूपवेतिन हितोधो ध्रुवी इत्यतस्माद्यथा ह्रद इति। ननु प्रदत्वत्वाभेदहस्यं ताभावाग्रहह स्तस्थे

वने हस्येनाभावविरहत्वे प्रतियोगिव्याप्यस्यापि तथात्वापत्तिरिति चेत् न। अभावेति घावतत्वेनाव्यवाहृदयमात्र

तत्तत्वत्वं नूनापि हि मा हस्यभावघटहारा सौनि। कश्चित्तो वधारणेनैव तद्भावस्याभावव्यवहारा राम

योनपर्थः। मदपवाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपर्यवानुवृत्तौ संयोगाद्यनवच्छिन्नसंयोगितेभ्दाभावत्वकतने १७

गो । गाद्यभावत्वप्रतीतेः प्रमाणैर्नुरोधात्वात् निरूपकत्वसंयोगिभेदाभावः कल्पनार्ह इत्यत आह । आश्रितत्वेति ।
श्यव्याप्यवृत्तित्वादिति तथा चैकत्र भेदतदभावयोः संभवान्न विरोधो बाधकत्वाभावितिभावः । अत एव भेदस्य व्या ६
प्यवृत्तित्वादेवात तथा [redacted] भेदेवास्य कोऽत्र संभवादिति । कथितसंयोगाद्यात्मकस्यापि निरूपकस्य तत्सं
योगिभेदाभावस्य मूलावच्छेदेन संभवादित्यर्थः । तथा च न बाधः । स्वरूपबाधमप्याह । आश्रितद्वृत्त्वेति । मू
लावच्छेदेन भेदस्यैवाप्रत्यक्षत्वान्मूले वृक्षः कपिसंयोग्यपि न इति स्थानस्यैवाप्रसिद्धेरित्यर्थः । स्थानमिति । तथेति
पूर्वेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । तद्वृत्तित्वस्यैव वृक्षस्य वृत्तित्वस्यैवात स्थानं । कपिसंयोगिभिन्नभेदस्थानं । अप्रसिद्धे
रिति । मूलावच्छेदेन भेदस्यैवाप्रत्यक्षत्वान्नाह इत्यभिन्नभेदस्थानस्यैवाप्रसिद्धेरित्यर्थः । तथा च स्वरूपबाधः विषयबाधम
तद्वृत् प्याह । तद्वृत्तित्वादिति । ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यैवाभिन्नभेदत्वं न दृष्टं चामनन आह । नहीति । सर्वत्रेति न
घ चैकत्वस्यैकत्वेन घटभिन्नभेदत्वोपगमेऽपि संयोगव्यक्तीनामनेकत्वान्नानेषु संयोगिभिन्नभेदत्वोपेक्षयाला घ
भिन्न वादिति । निरूपकसंयोगिभेदेऽपि रूपक इति गाथ्यं तथात्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत आह मूले वृक्षः संयोगिभिन्नो

तीतःप्रमा १

जा० १८ नेति यद्वा यत्नेऽस्तीति भावः अत एवेति। यत एव समिवायेनवत्वः आश्रयतोऽसंताभावप्रतियोगिनोः विरोधः संकोचनां स

अंशतोऽप्रमाविषयत्वेन कल्पकत्वात् ननु मूलेऽन्यत्वेन संयोग इति प्रतीतेः संयोगावच्छेदकविषयकत्वमेव कस्य नावि

18 षयकोऽपि संकोचे मानाभावः इत्यत आह [redacted] न हीति। संयोगस्यैव नहेतो विकल्पविदुपस्थितिसंभवादिति

प्रमत इत्युक्तं। अनुपस्थितेरिति तथा च कालेऽसौ बाधेऽहं न हि प्रतीतेर्न संयोगित्वे हेतुत्वमाहिलौकिकमिति भावः। अ

ति नुभवबाधमप्याह प्रतियोगीति। अभावांशे साहाय्यं यावत्प्रकारत्वेन संयोगत्वेनोऽनुव्यवसायेनाग्रहणात्वेऽनर्थः अ

भासमाने। प्रागनुपस्थितेऽपि द्विशेषणांसंयोगत्वाद्यभावविषयत्वेनार्थः। अत्रैतिमतोऽयं प्रतियोगितावच्छेदकयोः न्योन्याभा

तथाच समसंकोचतानियमिति पूर्वे तान्नयः। विशेष एवेति घटभेदे घटत्वादीनां विरोधस्यापि कृत्स्नत्वेऽपि संयोगत्वेन द्वेष्टयो

स्तथात्वेऽमानाभावाद्व्याप्यवृत्तित्वे बाधकाभाव इति भावः ननु संयोगिभेदेनावच्छिन्नवृत्तिकः अन्योन्याभाव एम

तान घटभेदवत्त्वाद्यनुमानान् संयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वसिद्धार्थं वशासंपन्नं एवं संयोगेन सम्बन्धस्या विरो १८

धः संयोगिभेदेन संकोचावच्छिन्नसंयोगिभेदत्वात् घटत्वावच्छिन्नवत् इति व्यतिरेकि णा वा तस्य व्याप्यवृत्तित्वं

अ२

त्वाद्यंशे सत्त्वस्याहेतुत्वं तत्ताभावे विशिष्टस्य बाधितत्वेन विशिष्टाभावोच्छेदे इति भावः तथा च संयोगत्वविशिष्टावच्छिन्नत्वं जातिकत्वत्वे ने
नु प्रमेयमात्रवृत्तित्वाद्धि नेन प्रतिबन्धाद्यवच्छिन्नत्वं हि जातिकत्वाद्यभावकल्पनमेव दुःशकमिति भावः मूले द्रव्येन द्द
संयोगत्वेन प्रतीतेः शिरस्त्वावच्छिन्न इति वक्तुं समानविशेषणताभावविषयत्वं च दुर्लभं तत्र द्वेधा न वै विशेष्यमाहा किं
चेति। विशेषणाशिरोवच्छिन्नत्वं धात्वर्थस्य स्वातन्त्र्यं समवायादिविशेषणता ध्वंसे इत्यादि तथा च शिरस्त्वावच्छिन्न इत्यत्र त्व युक्ति
व शिरस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्व न तु चक्षुःसंयोगसंबन्धे नैव शिरस्त्वेन ध्वंसप्रकारता भिन्नाशयः न वैवं संयोगपुरुषशि
रस्त्वावच्छिन्न इतिवत् पुरुषावच्छिन्नसंयोगप्रतीतिः स्यात् इति वाच्यं तत्तद्विशेषणताध्वंसाद्येतत्तद्विशेषणता
घटवच्छिन्नस्यैव निरूपकत्वे पराभावः संसर्गत्वादिना तत्प्रकारकघटः श्यामो भविष्यतीत्यादौ श्याममनुपलभ्य प्रतियो
गिताया अभावेश्याममनुपावच्छिन्नस्य संसर्गत्वेन घटत्वावच्छिन्नस्य संसर्गत्वे सुतरां तत्रैव घटो भविष्य
तीत्यादिकोऽनुपपन्न इति ध्येयं विशिष्टप्रकारे तत्तस्याभेदत्वेनेति शेषः। कथमिति। तादृशप्रतीतावतत्ता
या भावत्वानुपपत्तेरित्याशयेन इति भावः। एकोक्तेः विशेषणावच्छेदकत्वादिलोपमात्रमेव मात्रस्याच्छेदद्वयाहानवत्वे

ॐ
१९ अ ति। बाधकैः। कारणतावाधादिभिः। शब्दत्वेऽपीति। तथा श्रुत्कोजनकताद्विप्रतीतस्य फलावादेका। तथा स्वव्याप्तिनिर
स्तेनेज्ञितं प्रामाण्यैरिति भावः। तस्यैतत्संयोगित्वप्रतीतेर्विबन्धइति। तत्संयोगानिष्टप्रतियोगित्वसंबंधेन वृत्ति
19 वसंयोगितोमेदप्रकारत्वादिति भावः। स्वत्वइति। तच्च संयोगाभेदपर्याप्तवसतत्रस्योक्तपदार्थतासंयोगिभेदस्य
ग्रा वत्वेऽपि तस्य व्याप्यवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वेन तादृशस्यावयवइति। अत्रांते तथा सति तकनामेतास संयोगिभे
ला दस्य मूलानवच्छेदकत्वात मूलेन संयोगित्वविरहस्य चापर्यायत्वेति भावः। शब्दविशेषणानां प्रामाण्याय नु
रोधाद्विधिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वं गच्छेद्वत्या हा पुरुषनेवेति विदरायकानुपपामेरात्कघटस्य शब्दसामान्यले
व्याप्यवृत्तित्वेतानुक्तं। इंडादीतिशब्दामपदस्य गुणोविशेषकत्वे तत्संतताभाववोधनेऽधर्मानुपसर्जनत्वनि
र्णयन निराकांक्षत्वात् संभवात् आह इंडादीति तु कश्चित्। अववहारप्रमाणमिति शेषः। तत्र घटो न शब्दामर राम
स्ता हीति विशेषणोस्य शब्दामत्वे इंडादेर्नु योगित्वानीति तत्र तत्रासंसर्गाभाववोधनेन तदर्थकपदेनेतरसमभ्या १९
सत्वत्वादिति भावः। तदेव द्रढयति नावलीतिनिन नृत्कस्थले संसर्गाभाववोधनेकाशंतिरात आह तथात्वे

यद्वा ननु नञा प्रत्ययार्थविशेषणतानापन्नस्यैवात्यंताभावबोधनेऽनुयोगिनि सत्त्वम्यपेक्षावरूप्या· ननु तद्विशेषणतापन्नस्येति यदि ब्रूयात्तदाऽह अपिचेति· एते
न घटो घटान्यो नेत्यादौ नञ्द्वयरहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोर्निराकाङ्क्षत्वेपि नञाभावबोधना तत्रैव घटो न घट इत्यत्रापि अभावबोधने बाधकाभावद्दूरपास्तं· ४
=घ्या=

वेति प्रसंगादिति घटेपि घटात्यंताभावस्य सत्वादिति भावः। ननु एतन्नञ्द्वयरहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः सा अ
कांक्षत्वं तत्रैव नञर्थाभावबोधात् ते प्रकृते च घटो घट इत्यत्रापि एकान्वतया नञापि घटे घटस्याभेद इव संस
र्गाभावोपि न बोधात् तेकं बुध्या बाधितमान् घट इत्यादिकं तु भूतलं न घट इत्यादि विभक्तिः समानं इत्यत आह। अथ वि
वेति। विशिष्टबाधकेति वैयाकरणमते नेदं पदद्वयवाक्यार्थमध्यस्थविशिष्टबोधकत्वार्थः। इदं तदादे र्गौ
णत्वेन बाधकत्वं सम्भवात् धर्मिणि। मतुबर्थसंबंधिनि विशेषणतयोपस्थितस्य इत्यर्थः। उपस्थितेस्तस्य वृ स्य
त्तिशक्त्यादिर्नादि:। तेन नीलो घटः पटश्चेत्यादौ घटविशेषणतयोपस्थितस्यापि नीलादेः पटे अन्वयो नील
घटः पटश्चेत्यादौ तु वृत्तिशक्त्यादि नीलत्वस्य तयोपस्थिति रतः पटे तस्यानन्वयः। विशेषणमात्रेति तथा च
पद चैत्रो न दंडी मत्र मत्वनुयः साधुतामात्रं फलं न तु शाब्देतरस्थप्रवेश इति भावः। दुर्वारत्वादिति। यद्यपि भूतलं न घट इत्य लं
त्रैव चैत्रो न दंडी इत्यादावपि पूर्वपक्षिणा दंडात्यंताभावो नञ्द्वाविशेषणत्वेन तु शक्यतएव तथापि तन्नञार्थस्य
आ ने दंडात्यंताभावबोधनेतत्राप्त: प्रथमान्तत्वं प्रथमासाकांक्षत्वं [redacted] यातं चेत्तत्र
+ यद्वा वैयाकरणमते नेदं ६

ज० यामः दंडस्यैनेत्यतोपि दंडत्वं तत्ताभाववत्प्रतीत्यापत्तेरतश्चैत्रेण दंडी नास्तीत्यादौ दंडपदस्य प्रथमां [redacted] नेऽप्य
२० दंडीदंः चैत्रमैत्रयोर्दंडघटौ नेत्यादिप्रयोगासंभवस्थले चैत्रधर्मिकदंडात्वं ताभावबोधे प्रथमांतत [redacted] वा दंडपदस्य
20 पि वा यि प्रथमासाकांक्षत्वमस्तीत्येवं दंडेनास्प्रथमायाः सकलप्रकृत्यर्थान्वयित्वादितिदिक्॥ एतेनेति चै
त्रेण दंडइत्यादौ दंडत्वं ताभावाप्रत्ययेनेत्यर्थः। दिनेचेति। पत्राधिकरणताभावको दृष्टान्तेयभावः संसर्गत्व
त्रैव समभव्याप्येत्यास्वे त्रेण दंडीत्यत्र दंडाभाववत्वत्तादात्म्यस्यैव चैत्रे संसर्गत्वा [redacted] त्समप्राप्येसेतिभा
वः ननु चैत्रेण घटेनास्त्यादौ पाकः कृतो॥ रुचैत्रेण दंडीत्यादावपि दंडस्यात्वं ताभावः समप्राप्योविनापि प्रतीय
तामत आह॥ एवं चेति चैत्रेण दंडइत्यादौ संसर्गाभावप्रतीतिनियामसमप्राप्ये त्वमेवेत्यर्थः॥ शक्येतिशाब्दिका
नामतेनान्यापमतेना हलसंसर्गापाये इति। प्रेदाभासतत्वानिवृत्याचदृष्टांतासिद्धिरितिभावः ननुचेवं स्वनुमे
वसिद्धस्य कृतत्वं तामाभावोन्वयबोधने इत्यनुषज्यते॥ निपुणानरमिति। पत्रानुयोगि निप्रातियोग्यन्वये एम
समप्राप्येत्यातेत्रैवनत्वात्वं तामावबोधने समप्राप्येत्यातेनतुसर्वत्रेति नत्रवादेवत्वात्मागात्वादिति २०

भाववाधस्यापत्तायदूत्यत आह॰ वस्तुतइत्यादिः स्यादित्यादि भेदेनविभक्तेः द्वैविध्यादुदाहरणद्वयं॰ प्रातिपदिकार्थस्येति॰ अ२

भावः। भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति प्राचां मतेऽक्ततादृशायां न स्यात् समर्थनादिव्यवहारस्तु पक्षताद्यपि। नन्वत्र
स्माद्विनान नन्वेवं धर्मसाध्यविरहस्येवेतितत्वं तत्र व्याप्तितन्त्रतन्त्राह तद्धर्मवेतितद्वैशिष्ट्यकालावच्छे
धर्मेच दन तद्व्यतिवर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं तद्विशिष्टस्य वैधर्म्यं बोधं तथा च लक्षोन
काला श्यामत्ववैशिष्ट्यावच्छेदेन श्यामरूपस्याभावप्रतियोगित्वधर्मे वा नन्वेकदेशेत्यकारकत्वत्वेनोद्देधः। ननु एव
का नन्तु मिन्नः। ननु विशिष्टबुद्धिजनकत्वात् प्रागभावस्य संबंधत्वस्य प्रवेशो व्यावृत्तिः प्रयोगाद्विशेषतस्त्वाह
विग्रह निरूपितेति। साध्यतावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधोऽवच्छिन्नः पक्षताधिकरणत्वं ननु व्याप्ते ल
क्षणे विशेषेति प्रागेवोक्तमिति भावः। मूले कस्येति कुतो न्याहं न तथा च किं साध्यकानुमितिजनक किं हेतुक
तावच्छेदिकाकाव्याप्तिरित्यर्थः। ननु तद्धेतुसाध्यकानुमितिप्रत्यक्षिनद्धेतुसाध्यक नानाविधव्या
प्तिज्ञानानां हेतुत्वात् इत्यत आह ननु गम्यवेद्यन्तत्राह तद्धिताविरत्येवेति। इत्यमभीत्यर्थः। नेहस्पति
इति तद्धेतुसाध्यकव्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तद्धेतुसाध्यकानुमितिप्रति तद्धेतुसाध्यक

मिस ४

जा०
२१

निखिलव्याप्ती रनुगमय्यत इति तादृशत्वेनैव तत्तद्धेतुसाध्यकानुमितिं प्रति हेतुत्वं व्याप्तिग्रहे सापेक्षत्व
श्यत इत्यर्थः। लक्षणत्रयस्यैव यथाश्रुतस्य व्याप्तिसंभवादिहेतोरित्यनेन लक्ष्ये दोषणदूषणाभिधानमसंगत
मतो व्याचष्टे एतेनेति। तथा चासंभवतामेवाभावानां मतेनेद हेतौ व्याहेत्वादिदूषणं च नोपपन्नमिति भावः। धर्मिणः
रि सिद्धसिद्धिपरा हेतुत्वादि इति। कपिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वे किंतु मशकवृत्तित्वावच्छिन्नमथापि तत्कपिति
तन्निरूपितत्वानवच्छेदकनिष्ठव्याप्तिप्रपञ्चे नयः। संयोगित्वादिकं समानाधिकरणं पूर्वत्व पटत्वादि त त
दवच्छिन्नाभावानामित्यर्थः। द्वावित्यस्य घटपटावित्यादिः। तथा च घटो नास्ति पटो नास्तीति प्रत्ययानन्तरं घट
ड़ पटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययस्यैव लक्षणत्रयविषयभेदं विना अनुपपद्यमानं द्वित्वस्यावच्छेदकत्वं सा
धयतीति भावः। ननु द्वित्ववैशिष्ट्याद्यधिकरणत्वादि तदेव वैलक्षण्यं तु वच्चमतत्र्याहाशङ्कते इति एम
तथा च भूतले घटपटौ न स्त इति प्रतीतेर्घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावगोचरत्वे भूतले घ २१
घटो न वेति संशयो न स्यात्। बाधनिर्णयसत्त्वादित्यर्थः। द्वित्वेनादि द्वित्वावच्छिन्नाभावस्यानिर्णय इष्टा

यां सन्निकृष्टत्वेन घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावस्यावच्छेदं निरुक्तं यद्यपि न हानौ संशयानुसारात् स्व
सर्वसिद्धत्वानुशङ्क्यादिनेत्युक्तं ननु घटपटौ न स्त इत्यादितो वह्नित्वावच्छिन्नप्रति घटत्वादिरूपेणोक्ताभावस्यानिरो
यात्तदानीमुक्तले घटो न वेत्यादिसंशये बाधकाभावः। अनुद्भूतघटत्वप्रकारकाभावनिश्चयेऽप्येवं तदुद्दिष्टविला
दि दतस्माद्धा। विषयेति। घटपटोभयत्वेकाभावस्याननुगतत्वादित्तिभावः। विशेषणतावच्छेदकानुगमादेव
घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीतावभावस्यानुगताकारत्वमिति भ्रमिप्रायेणोक्तं। न चेतिहि तोऽधिकरणेति त
था च घटपटत्वपर्याप्तवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव घटादिप्रत्येकाभावस्यानुगमः ननु घटपटत्वैर्नि
त्व इति प्रतीतौ कुत्रचित्तद्धर्मावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वात् कथमेतादृशनिर्वाहः इत्यत आह
।हित्वस्य मानेनेति मात्रपदेनाहित्वस्यावच्छेदकत्वलब्धिः सः। द्वयमिति स्म घटपटेत्यादिः। शंकां निरस्यति नाद्यो
तर ति। तथा च यत्किंचित् घटपटोभयमूले घटपटोभयवत्त्वेऽपि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीतौ तयावित्तौ भावः। न ति
म नु घटत्वपटत्वान्यतराननुगतत्वेनैव घटपटौ न स्त इत्यत्र धर्मस्याहित्वसमानाधिकरणत्वे निवेशः

ज० २२

एवं कुण्डकुसूलौ न द्वित्ववत्ता इत्यादिप्रयोगान्तर्गतं अतो द्वितीयकल्पेनाथं दोषः इत्यत आह द्वित्वस्यापा
नेति अन्यथावेति। एतदनुपपत्तिरिति इदृशान्वयवाद इति प्रतीतिरित्ययं द्वित्वस्य तादृशप्रतीतावसंभवादेवेत्यर्थः
॥ एवं पर्याप्तिः स्वपर्याप्त्यधिकरणीभूतासंबंधेनेत्यर्थः तादृशाद्वित्वेति। घटपटद्वित्वेत्यर्थः। द्वाविमा स्व
घटपटाविमा इतिः द्वयोः प्रतियोगित्वोल्लेखे विप्रतिपन्नं प्रत्याह द्वित्वादीति घटपटयोर्द्वित्वं तत्प्रत्यक्षे ए
स्य गतिरिति वेधनतयाद्वित्वे घटपटत्व इति त्वावगाहनेपि नीयते न विषयेऽवगाहत्स्थले तत्संभवादस्माकं तु नीलघ द
टो नान्योन्याहोनीलेत्व [redacted] घटत्वाद्यवच्छिन्न घटपटौ न तत्वरत्वाद्दृशाच्च स्थले घटत्वपटत्वाद्वित्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकस्यातिरिक्ताभावस्य बोधनानानुपपत्तिः अवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वानभ्युपगमादिति
भावः। अत एव वैशिष्ट्यानुपपत्तिरित्यत्र उक्तप्रतीतेर्वानन्वयविशिष्टाधारमेवोभयत्वमिति वैशिष्ट्या एम
जै नुपपत्तितो घटपटोभयं नास्तीति प्रतीतिरसिद्धेति अत आह विहद्वयोरिति। उक्तत्वात् उक्तप्रायत्वा २२
दाते न घटत्वपटत्वयोर्ग द्वित्वेनाभावस्य प्रतीतेः सिद्धान्तानिरुक्तानुकूलेपि न क्षतिः कुत्रस्य घटत्वा घ

इदं च विरोधितानियामकसंबंधेन वेति शिष्यप्रसिद्धिसूचनाय २

ग्रंथकृतो
व
तथाच
कस्या

[redacted]वच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं द्वित्वं इत्यत्र कुं तेनिन्न स्याति । नां व्यहति । तथात्वेपि द्वित्वादेः कुं त्र प्रत्ये
काभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि नादृशाभावेति । साधनत्वविशिष्टत्वं तान्योन्याभावे त्यर्थः । ननु तेद्दोषमपि पावांसा
ध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मासस्पर्शिनधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छिन्नस्यतां तावत्ताव्याप्नु[redacted]गावेवेति त्र
थेनातिरिक्ताभावमेमीकुलमसिद्धांतो नोचित इत्यत्र तत्पापि व्यवस्थापयति । स्वंतोलत्वेति । प्रभावान्तरस्थिति
। घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमित्यादिः । एकैकेति तथा च न घटत्वावच्छिन्नाभावेन तद्व्याप्तिसिद्धिः ।
घटद्वयेति । तत्र द्वित्वावच्छिन्नाभावेनापि न तद्व्याप्तिसिद्धिरिति भावः । यद्यपि यावन्तो घटाः प्रत्येकं तेन
द्वयाम घटत्वावच्छिन्नाभावे सेव कुत्रेषु घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाने घटद्वयवति घटोन त्व
इत्यस्य न प्रसंगः । न चैकघटवति नादृशप्रमत्याप्रसंगः । तथाप्यनंतेष्वभावेषु तादृशप्रतियोगिताकत्वक
त्वेनामपेक्षत्वयाविधप्रतियोगिताकत्वेनैतिरिक्ताभावकल्पने गौरवं च घटमात्रसामान्याभावस्य त्वदुव
युक्तेस्त्वोत्त्यादिति भावः । ननु साध्यघटितोभयस्य प्रतियोगित्वे सुतरां साध्यमपादितथात्वं तत्र द्रव्यत्वि

न च घटविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यं । ननु तत्र द्वयत्वान्यघटत्वावच्छिन्नाभावानां घटानामानंत्या
त् तत्र च घटविशिष्टत्वस्वनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन च कल्प्यं । अ[redacted]तो घटद्वयवति घटोनृत्तः इत्यस्य न प्रसंग । न
चैकघटवतितादृशात्प्रत्ययाप्रसंगइतिवा [illegible] भावेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् स्याधिकर

कृत्व
स्येव
मत

अत्र प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यं · तेनायोगोलकभेदत्वादेर्विषयितया धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः · न च तथापि विषयितयाऽयोगोलकभेदत्वावच्छिन्नस्य विशेषणतया योऽभावस्तस्य धूमसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरि
ति वाच्यं · तादृशव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः किंचित्पदार्थस्यैव विषयितयाऽवच्छेदकत्वात् गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेतु प्रतियोगिता
वच्छेदकताघटकसंबंधेन विवक्षणीयात् ॥ त १

न० २३ व न्यादिमूलाभासंगतिरितो व्याहतं तु भवर्थमिति । तथा च समावप्रसिद्धो नोनिर्देशः । ननु तथाप्यप्रतियोगित्वग
र्भोक्तिः यथाश्रुतलक्षणस्यातिव्याप्तावन्येवेति अत आह किंच यत्र हेतौ । तथैवेति । अप्रतियोगित्वघटस्य
य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यभावः केचित्तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भस्य सम्यक्त्वलक्षणेषु व
प्रतियोगितानतिप्रसक्तस्वरूपं तदवच्छेदकत्वमभिप्रेत्याशंकितं मूले अथ ते । स्वरूपसंबंधविशे
रूपमे षेण तावच्छेदकत्वं निविष्टमित्याशयेनैव योहेतं अप्युपरामेवेति तदुभयमिन्ना हेतुः सर्वत्र धर्म्मयोनि
र्देशः स्यादुः । स्वपदस्य साध्यपाले अपि गामित्यतिव्याप्तेरादृशस्वमिति । यथाश्रुतार्थस्यागोर्जनमादृते नैने
ति । अन्तु कमिन्यत्रैवेव तथा च यावत्वं नावच्छेदकविशेषणमिति भावः । तादृशावच्छेदकावच्छिन्नस्य
विद्यावत्वं न विशेषणमित्याहा । तादृशावच्छिन्नप्रयागरिति । प्रतियोगिकस्येति । अत्राप्यप्रसिद्धिरित्यन्व एम
यः । ननु तादृशयावदप्रतियोगिकोयावद्धूलितावद्धवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरसंगत्वाह अतिप्रसंग २३
कादिति तथा च यावत्तावदवच्छिन्नतादृशाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिर्यावत्ता

तादृशैः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकैः · अवच्छिन्नस्येति · अप्रसिद्धिरित्यग्रेणान्वयः ॥ ४

अत्र च वह्निमान्धूमादित्यादौ व्यधिकरणयोर्व्याप्यस्वीकारात्पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्पर्वतान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणं पर्वत एवेति नाव्याप्तिरिति ध्येयं ४

चि२ र्थ२

घनवच्छिन्नाभावस्य वलक्षणे निवेश इति न इत्यसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। ननु द्वि
तीयादितोभावस्यैकत्वेन विवक्षितः। समानाधिकरणविशिष्टेनापि तेन न मुक्तिरित्याशयेनाह यत्प्रत्येकस्यापि ह्यन्वय
त्वेन सकलसंभवादित्याह। तादृशवह्नित्वेति। तथा चाप्रसिद्धिस्तथा च तत्तत्पर्वतादयन्यत्वाभावकूटाधिकरणा
धय प्रसिद्धानानाव्यक्तिरनिक्षसाधनके हृदयं पृथिवीत्वादिमत्वादाव व्याप्तिरिति भावः। गाधीनानेतादृशा
घस्थले दावेकव्यक्तिरनिसाधनेनं तादृशयावद्भाववत्वं साधनवत्येव प्रसिद्धमतः आयश इत्युक्तं। ननु तादृश या
वद्भावानां प्रत्येकाधिकरणा वृत्तित्वं साध्ये गाच्यं अतो नोक्ताप्रसिद्धिरन व्याहरणा हानि। तादृशेति। त
न्नघटान्यत्वाभावकूटस्यापि निरूप्याभावनयानत्वमत्येकसमानाधिकरणस्याकुत्रापि निरूपे ऽसत्वात्। न
न तादृशयावद्भावानां प्रत्येकासमानाधिकरणावृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकेवाच्यमतो नोक्तदोषः द्वि
मानद्वित्वसंयोगादित्वादावेवमप्यव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि तादृशयावद्भावानां प्रत्येकाधिकरणानां द्व
मीवच्छिन्नाधिकरणं हेतोनत्वावच्छिन्नस्यासमानाधिकरणायोगे वस्तायां नेकोपि दोषः तथापि यत्नस्यैवक

जं॰ लितत्वं कल्पांतरोक्तमेवरूपसमानोक्ता आशंकितमिति भावः। ननु एवं तः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितो
२४ यत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिनरुतास्यैवसम्यक्त्वे अवच्छेदकद्वयोपादानं व्यर्थं स्वरूपतः पिंडभेदस्यै
वसाधनाव्यापकस्यसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहात् धूमवान्वह्नेरित्यादिसाध्यसाधारणतिव्याप्य
न भावादत आह समवेतेति। धर्मितेति साध्यशून्यधर्मिष्ठत्वादिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः। विशिष्टस्यातिरि
क्तत्वेऽप्युक्तस्वरूपतः पिंडभेदस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितासंभवादाह। आदिनेति। तेन वह्नित्वावच्छि
अ न्नत्वाभावसंग्रहः। तत्र साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः वत्स्वः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता
स्वरूपाद्यनुक्तौ नैव दोषः न स्वरूपतः पिंडभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यक्तेइदं मवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तानात्मकत्वादिति व्याप्यसंभवादिति ध्येयं। मन्नतानमाह। साधनसमानेत्यादिना। अभावाय द्वर्माव
मूलेन च्छिन्नेति। तथा चैतादृशप्रतियोगितानात्मकत्वं तद्भावः समानाधिकरणाभावस्येति बहुव्रीहिः। ना व्याप्ति एम
रिति। न च रूपसामान्याभावाभावत्वस्य रूपत्वरूपध्वंसप्रागभावयोरप्यप्राचीनमतेसत्वात्तयोश्च २४

भावभिन्नयोरपि निरुक्तयोः जलत्वसामानाधिकरण्याभावादेवमप्युक्तं व्याप्तितादवस्थ्यमिति न वाच्यं त-
द्भिन्नमते ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वानभ्युपगमेनैतद्विशेषणानवच्छेदकमी
ग्वच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतत्वे तद्धर्मावच्छिन्नाभावी-
यति: यत्वाभावभिन्नयोरप्येतादृशतादात्म्ये [redacted]न च तद्रूपसामान्याभाववत्त्वावच्छिन्ना[redacted]भावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वं न
यत एव व्यभिचारान्न सङ्गतम् एवं तद्रूपप्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य रूपानेकतद्रूपप्रागभावानन्या- ग्राह्यइ
श्यत्वेऽहो नादृशतद्रूपप्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन प्रागभावभिन्नत्वविरह-
दृष्टप्रतियोगिताया हि ति भाव्यं ननु घटध्वंसत्वव्यापकी[redacted]भूतध्वंसत्वादिपञ्चाति व्याप्तिः घटध्वंसत्वस्य हेतुमन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वविरहेण घटध्वंसत्वसामान्याभा-
त्वविशिष्ट वस्यत्वस्य रूपघटकत्वात् तज्जन्याभावत्वलक्षणध्वंसत्वस्य जन्यत्वसामानाधिकरण्याभावप्रविष्टतद्रूपत्वादभा-
वप्रतियोगिकाभावमात्रस्यैवाधिकरणस्वरूपत्वोपगमात् भूतलादिनिष्ठस्य घटध्वंसत्वाभावस्य भूतलादि-

न च तथापि स्वत्वहेतुत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वे जोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तद-
वच्छिन्नाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्तात्यन्ताभावस्य जलत्वसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यं जलतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताया एवतादृशान्य-
तरत्वा[redacted]वच्छिन्नाभावतया जलतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वात् तस्य च जलत्वसमानाधिकरणत्वेनाव्याप्त्यनवकाशा-

ज० २६ २५ भावेप्यभिमानात्घटत्वावच्छिन्नाभावस्य वर्तमानहृदशायां तदंतर्गतस्य साध्यसामानाधिकरण्याहतेस्त्वाह। घटध्वं
सहतिभावाभावरूपत्वात्। तथा चाभावनिष्ठत्वमभावप्रतियोगिकत्वं वानाधिकरणस्वरूपत्वेनं तत्रमायितु
न तत्तद्भावमात्रनिष्ठत्वं स्वीक्रियते नातोऽन्येन स्वमात्रवृत्त्यभावस्याविशिष्टबुध्युपपत्तौ तन्नेतद्भावाभिन्नत्वाभावभा
वस्यापि नित्यत्वकल्पने मानाभावादिति भावः। हृदत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तेज
स्त्वाभावसत्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताको योनितिहृदत्वाभावस्वरूपो यो भावभिन्नोऽभा
वस्तेजस्त्वाभावः सत्ताभावश्च तयोरन्यतरसाध्यसामानाधिकरण्यं सत्ताभावस्य जलत्वविरुद्धत्वादिति नाहके मे
रात्जलत्वेहृदत्वादन्विहि मान्यपि स्वमापत्तिः स्वरूपसंबन्धेन वह्निनीलसंकं संभवत्यविकालिकभावभिन्नइत्यस्य का
ध्वंस लत्वासंताभावेयाद्यघटः स्वर्थः तेनेतद्रूपप्रागभावासंताभावतत्तादृच्छिन्नाभावानां तद्रूपप्रागभावध्वंसात्मकानां भा राम
वभिन्नानां जलत्वसामानाधिकरण्याभावेपि जलत्वे हृदत्वादित्यत्र नाव्याप्तिरिति हृदयं। ननु घटध्वंसो ध्वंस २५
त्वादिमत्त्वातिव्याप्तिरभावप्रतियोगिकाभावमात्रस्याधिकरणस्वरूपतयाघटादोसंताभावाद्विरहे घटध्वंस

त्वात् तत्ताभावस्य घटात्यन्ताभावादिस्वरूपस्य घटध्वंसत्वसामानाधिकरण्यापातपरध्वंसादिनिष्ठस्य च घ
टध्वंसत्वाभावस्य परध्वंसत्वकस्यवास्तवात् त्वं ताभाव[redacted]त्वाविरहेणालक्षणा घटकत्वाद्घटध्वंसत्वादित्वा द
दुःखत्वेन ध्वंसाभावप्रतियोगिकाभावानां सामानाधिकरण्यस्वरूपतामाशंक्य घटध्वंसत्वादेर्गुरुत्वे धूमवद्वह्नि ताद
त्य ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वावच्छिन्नाभावस्य दृष्टत्वाभाववनिष्ठस्यापि तत्त्वापत्तेरुक्तत्वा
त्वाद्यभावात्मकस्य वह्निसामानाधिकरण्याभावात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्ते[redacted]रेवं सति घटध्वंसत्वा ध्वंसो
दिना दाववत्तिव्याप्तिपर्याप्त्यनुसारेणास्याऽऽदंभविरोधाय त्वेनेन व्याप्त्या भावभिन्नत्वस्य अत्र भावेनाभिन्नः प्रतियो
गिविधया भेदभिन्नो भावमात्रप्रतियोगिक इति यावत् तेन स्नेहवत्वसमानाधिकरण्यस्यादि मात्रवृत्तिस्वरूप
साभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्द्रिमात्रवृत्तेरभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्यागद्रिमात्रवृत्तेर्गते
रूपजलत्वाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्येऽपि जलेस्नेहवत्वाद्यव्यापकत्वावच्छिन्नप्रतिविहितत्वाद्धेनाव्याप्तिः
हिमादिवृत्त्यभावत्वस्याभावद्रव्याभावेऽपि सत्वात्तदवच्छिन्नाभावमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् तान्न चैवं घट स्य

जं॰ २६ ध्वंसो ध्वंसत्वा[redacted]रित्या इत्य[redacted]वृत्तिः व्याप्तिर्ध्वंसविवारणेन रूपकाधिकरणापरध्वंसानवत्वाभावादेर्घटध्वंसत्वाभा

वादेर्वाभावप्रतियोगिकत्वविरहेणालक्षणाघटकत्वात् तज्जन्यत्वे सति भावभिन्नत्वं पूर्व्वमस्य ध्वंसत्वस्य

26 भावत्व[redacted]गिरहाणेन घटप्रागभावादेस्तादृशस्य वसाधारणसमानाधिकरणत्वादतेन्नु इह घटध्वंसे ऽत्यादिभाव

स भिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वमेव ध्वंसत्वं स्वावच्छेदप्रीतामेव्या ततस्तथाच घटध्वंसत्वाभावस्यैवमात्रप्रतियोगिकत्वा भाव

त्तेनैव व्याप्तिव्याप्तिनिवारणसंभवतीत्याशयेनाह घटध्वंसत्वादेरिति आदिना घटप्रागभावः प्रागभावत्वा

दिग्रहणं घटप्रागभावत्वादेः परिग्रहः जन्यत्वे सति भावभिन्नत्वं ध्वंसत्वमित्युक्तावपिनस्तितरभावान्तरमादा

यैवातिव्याप्तेर्निरासःसंभवादित्याशयेनाह नत्वप्रकारकेति भावाभाववृत्तित्वेनानुगतप्रतीतिप्रमाणक

त्वेनादृशाभावस्याविच्छन्तं स्यादिति व्याप्तिभावमात्रप्रतियोगिकत्वमर्थः इति प्राहुः ननु पावतः स्वस्य व्याप्ति

मि व्यापिण्यत्वघभिचारिसाध्यत्वेवन्हिमान् धूमादित्यादौ सर्व्वत्रासंभवः साधनव्यापिव्यापिणांशमेपलब्धव्यत्वा एप २६

य देर्व्यभिचारस्यसाध्योविहाहत्तआह स्वविनितितय इत्यसाधनपात्वेसोयाधावतिप संगाहाहासाध्यत्वेतिसा

अत्रतादृशध्वंसत्वाभावस्यापि जन्यत्वविशिष्टभावभेदाभावानतिरिक्ततया नेभावेमात्रप्रतियोगिकत्वं तस्येति पूर्वग्रथासंगतिरित्यतिचिन्त्यं ३

ध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य न तद्वृत्तित्वसामान्याभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्या-
प्तेरिति। लुप्तसप्तमीकस्यैवेति। तथा च तादृशयावद्व्यापकत्वाभावे यत्सामानाधिकरण्यं तस्य तत्त्वेनैव व्याप्तिरिति
ता भावः। विशेषणानामभेदान्वयसाकांक्षत्वात्। तेन यद्रूपविशेषणाभावेऽपि न क्षतिः केवलमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठाभावप्र-
तियोगित्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसिद्धिव्यापकत्वादिति। कथं यावत्त्वं तु दुर्वचमित्यतो निष्कर्षमाह तथा चेति
ग्रन्थस्यार्थः प्रागेव प्रपञ्चितः। ननु एकव्यक्तिवृत्तयो यावन्तः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा वह्नित्वाभावास्तेषा-
त्त मसामानाधिकरण्यमेवार्थः कुतो न कृतः। तद्वृत्तिसामान्याभावकूटस्यैकव्यक्तिवृत्तित्वाभावादेव तेषां स्वाधिक-
रणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसम्भवादत आह केवलान्वयिनि चेति। तथा विधः। साध्यव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। तथा च तदधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रमेयं गगनत्वादित्यादावव्याप्तिरित्ये-
वकारस्यार्थस्य च इति भावः। अत्र वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वह्निव्यापकसमूहस्य विशिष्टद्रव्यत्वाभा-
मा वस्य योऽभावो द्रव्यत्वादिः तत्र धूमादिसामानाधिकरण्यसत्त्वादभावविरहात्मकत्वेन तत्प्रतियोगित्वा

मथानुपपत्त्या द्रव्यत्वसैव विशिष्टद्रव्यत्वाभावाभावत्वात् अथा गगनस्थापि ह्वा भावाभावत्वे मानाभावात्
केवलान्वयित्वव्याघातापत्तेः। एतत्रसः संप्रदायदृष्टेनेन सूचितः। अतएवैतद्दोषनिरासकौ तमनुपमस्याति म
सि केचित्तु। तादृशेति साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हृदधिकरणत्वेनाया
[redacted] व्यापकत्वेनत्वन्वितत्यर्थः साध्यसामान्याभावत्वा
भावोपेयत्वावच्छेदकानां तेनेन तादृशाभावानां यावत्त्वा घटवच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेपि न क्षतिः
य नवहि ... इति ग्रन्थः। न चेति ... तादृशेति साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकात वीये
...त्यर्थः। अत्र नीति साध्यव्यापकतावच्छेदकानां यावत्त्वेनाप्रवेशाद्व्यर्थविशेषणतेति भावः। हेत्वाधिकरणस्थ
तितेषां प्रत्येकाभावत्वस्य प्रवेशे तु तादृशानन्त ... साधिकरणत्वाव्यापकत्वाद् ... स्य
वेतिभावः। ननु ... किंचिद्विशिष्टत्वादिना तथात्वे तादृशाप्रतियोगिताप्रसिद्धेः ... कोशोनिवेशितइति एम
भावः। अत्र गगनस्य स्वाभाववदि ... त्वे मानाभावः। स्वरूपसंबंधविशेषसंबंधेन प्रतियोगित्वाज्ञातेः केवलान्वयिनस्त्वा २१

विशिष्टाविशिष्टेत्यर्थः ६ ग्रंथे २

ष्टि। सत्वात्। केचित्तु मनेनसमुचितः स्वमते तु साध्यव्यापकतावच्छेदको यावन्तो धर्माः यद्धर्माव[redacted]च्छिन्नव्याप
मिति कतावच्छेदकाः तद्धर्मवत्वमेव तन्नोपाधिकत्वं प्रागेव पूर्वपक्षे विवक्षितानिवृत्तिर्ध्येयं लक्षणघटकः [redacted] योनह्यकमपा
कत्व कत्वेवि[redacted]यति। अवच्छिन्नमित्याहितो ननु व्याप्यवच्छेदकस्य धूमत्वादेः सामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मेन
व्याप्तित्वानु[redacted]पपत्तिः। विशिष्यपरिचयावच्छेदावच्छेदकभावं हेतन्याहि दृश्यं चेति। दंडत्वादौ ज्ञातो तथा वोक्त नियमा
पराहतइ नियमो व्याप्तिर्वा गतिभावः ननु दृतो यि बाधकात् कारणात्वमात्रिणिः कः पदार्थ इति दंडत्वादेस्तद्वच्छेदक
त्वं स्तु घटमेवेत्य तस्माद्दुपाहते नेति समवयेनी यं इति धूमत्वादेर्व्याप्यवच्छेदकत्वमिति पूर्वेणान्वयः। तथा
वस्तुतः धूमत्वं व्याप्यवच्छेदकं सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितं वनन्तवच्छे[redacted]मतः केवले विशिष्टमेदेऽप घ
गमात्वात्संगतिः ॥ इति भावः। तत्र तत्पदार्थे वह्नेः साध्यसंबंधिनेति। एवं च मूलेन स्यात्साध्यसंबंधितायाः अवच्छेदकत्वेन
साध्य वत्वं पत्रेत्यनेन समनवयो बोध्यः जनकत्वादिरूपायाः संबंधितायाः व्याप्तित्वविरहात्तस्माद्धसामानेति जनकत्वादेस्तादि
ता [redacted]नाजन्मत्वादेः परिग्रहः। विशिष्टेति विशिष्टसत्ताघटितं नंगदुणादि सामानाधिकरण्यं तद्वतः सत्तादेः ॥

सत्यनेनावच्छेदकपरामर्शेद्वितीयलक्षणादौ प्रसंगइत्यतो व्याह
=भे=
भेदादिति। ल्यब्लोपे पंचमी। भेदमंगीकृत्येत्यर्थः ५

जे० २८ त्यर्थः । गुणाद्यनुमित्या पत्तिरिति समवायांगुणत्वमितिवा । लक्षणान्तेयोत्स्यादिति कर्मत्वं हाविति अनुभूयते गुणत्वा
२८ मिमतः सत्वस्य कर्मणिपिय त्र्यधर्मितानवगाहि[redacted]तिभावः । ननु ध्या स्वावच्छिन्नस्य हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमनुमि
तिहेतुरतः साध्यसमानाधिकरणत्वविशिष्टस्य सत्वादेः कर्मणि गुणमवोभयमिवाद्याधिकरणांशे स्वयनुमितिरिष्यते
त एवं सत्त्वस्य हेतोः साध्यसमानेति । प्राप्तिर्निर्याय पक्षे साध्यनिर्णयघोध्ये विनानुमितसांकर्य अनुमितिर्न स्यादिति भा
वः । ननु धूमवत्त्वादित्यत्र तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तित्वं धर्मप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ हे व
तुर्वाच्यः । तथा च कर्मणि गुणत्वादेः शाविशिष्टस्य सत्त्वावच्छेदेन पक्षधर्मताद्युनिर्णयात् नो कथमनुशयः संभवतीत्यत आह
स्वर्यमित्यादि । स्वर्यं पक्षसत्त्वं विशिष्टेति । तथा च धूमवत्त्वादित्यत्र कारेण पक्षधर्मतासंदेहदशायां उक्तप्रकारासंभवा
नीम नेदानुमितिस्तुल्यत्वमविद्वितीयकल्पानुसरणमिति भावः । सामान्यतः साध्यसंबंधितावच्छेदकस्य प्रकारेणाइदं च त
व स्वरूपसंबंधविशेषणगच्छेदकत्वमित्याशयेनप्रकारान्तरेणावच्छेदकत्वो कौतुकं तद्धर्मविशेषावच्छेदकतादिति एम
इत्यं ग्राह्येदृष्टान्तापाद । प्रमेयत्वादावित्ति । तथा च वह्निमान्प्रमेयादित्यादौ व्याप्तिलक्षणान्तिप्रसंग इति भावः । उभय २८

त्वेन हेतुधूमत्वावच्छिन्ना० वह्न्याद्यधिकरणाभावेऽपि तत्तुल्यत्वानतो। तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरिति
भावः। कर्मादिरित्वितेनेति। कर्मादिसमवेतत्वावच्छेदकेनेत्यर्थः। कर्मत्वावच्छेदकेनेत्युक्तौ कर्मणि गुणसामान्यं न गुणसामानाधि-
करण्यं भिन्नविरहितं नो हेतुना हि न गुणसामानाधिकरण्यं भिन्नत्वविषयतीतिः स्यात् कर्मणामवेदनी कालत्वान्नो वृ-
त्तिविशेषानुधावनं तेन कालिकसंबंधेन यत्कर्मवृत्तित्वं तदवच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वान्नोक्तप्रती-
न त्यापत्तिरिति भावः। तथा न [illegible] त्वं गुणसंबंधिताभाववद्वृत्तिविशिष्टेति। कर्मावच्छेदेन गुणसमानाधिक-
रण्याभाववत्त्वं सत्ता यां वर्तमानत्वाद्विशिष्टसत्तालक्षणावच्छेदकं न स्यात् तथा च गुणवान् विशिष्टसत्त्वादित्यत्रा-
व्याप्तिरिति भावः। ननु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमुररीकुर्वतः सार्वभौममते विशिष्टस्यात् इति फलान्तरेष रि
दोषइष्यते स्याद्व्याप्तिरिति तथा च स्वाश्रये धूमेन वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेर्धूमेऽपि वह्निसामानाधिक-
५५ रण्याभावात् धूमत्वमवच्छेदकं न स्यादित्यर्थः। न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यद्धेत्वधिकरणं तदवच्छेदेन साध्यसामाना-
धिकरण्याभावस्य निवेश्यत्वा[illegible]न्नैष दोष इति तथापि तिगोलकाम्न सम्बन्धाहिंसा हेतु महाकालानिरूपितविशेष

ज॰
२९
29

णतया हेतुतायामवच्छेदकत्वापत्तेः। हेतुमन्निष्ठाकालाद्यवच्छेदेन तादृशसंबंधेन वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः

व्यतिरिक्ते इत्यस्य साध्यसमानाधिकरणाक्षित्यादिः। ननु धूमासमानाधिकरणस्य घटत्वादेर्वह्निनिष्ठाधिकरणा

न वृत्तित्वान्न धूमवत्त्वेनैवाऽव्याप्तिरत आह। साध्यसमानेति। तथा च साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिरूपं वह्नि

निष्ठाधिकरणीभूतपर्वतवृत्तित्वस्य धूमासमानाधिकरणवृत्तित्वाद्व्याप्तिः। ततः सामान्येनेति तथा च वह्निम

हानसगोलकवृत्तित्वस्यैव धूमासमानाधिकरणवृत्तित्वान्नातिप्रसंग इति भावः। इति हृदयानंतर्भावेन पूर्वपक्षस

वि यालघुत्वमाह स्वोक्तेति। गुणवत्त्वादिस्त्व प्रागुक्तमतिव्याप्तिमुद्धरति। सत्तात्वेनादिना तथैव गुणवद्धिशि

ष्टसत्त्वादिरत्रोक्तमव्याप्तिं निरस्यति। कर्मोपमात्वेति। यथाश्रुतस्यावच्छेदकत्वस्योपेक्षणीयत्वे वीजं तत्र प्रमाणाद्दृष्ट एवं

चेति। उपपत्तिरिति। स्वमते तथा गगनत्वसामानाधिकरण्याभावगतिगगनादेः प्रमेयत्वादेः सत्वाद्वाच्यं प्रमेयादिरूपा

दावव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। मिश्रमतेनेति। तनु मुपन्यस्यति। यत्त्विति। ननु प्रमेयत्वेऽपीति तत्र न व्याप्तित्वहेतोर्व्याह राम

रणादेतद्व्यवहेतौ हृदयारोपोऽनुचितः स्वव्याप्त्युपस्थितिमात्रफलकत्वादत आह न हृदये वक्तव्येति तथा २९

नतिरिक्तवृत्तित्व[redacted]रूपस्याथ

त्वव्याप्यतावच्छेदकत्वनाम निरुक्तप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिग्रहार्थमित्याहुः । प्रमेयत्वेनोदाहरणोदाहृतवन्याससङ्गति
भावः॥ यदि व्याप्तिविशिष्टहेतुनिरूपणेनोदाहरणोदाहृतेनो व्याप्तिग्रहः प्रामाणिकत्वहानिः यो ऽदु व्यक्तानसर्वत्र न्दिमानि त यो
पुरुषं गृहीत्वा वह्निमत्त्वप्रवृत्तिर्व्याप्तिविशिष्टहेतुनिलीनविशेषादिसाध्यं संभवाह व्याप्तिविशिष्टहेतुव्याप्यसाध्यवत्तेप्रमेयत्व
या स्यापि व्याप्तिविशिष्टहेतुनिर्धारणं न तु व्यापकं व्याप्तिग्रहे उदाहरणादि अत्रोदाहरणस्य व्याप्ति
विशिष्टहेतुनिरूपणेन व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्तिवादी व्याप्तिनिरूपणेन व्याप्यग्राहकत्वनियमादेव यो ऽदु व्यक्तानसर्व यो
न्दिमानि स्यादिति गगनस्योदाहरणत्वासंभवादिति चिन्त्यम्। न तु प्रमेयत्वप्रकारकनानाविधोदाहरणे व्याप्यभावनि
श्चयप्रदर्शनाय तत्र धूमादौ व्याप्तिग्रहो न स्यात् तत्समानन्तरं विरोधिनिश्चयस्य विशिष्टधर्मविरोधित्वादन्यथा
श्च वह्निर्न धूमवान् व्याप्य इति निश्चये वह्निधूमव्याप्य इति ज्ञानानापत्तेरित्यत आहुः तन्मते प्रमेयत्वावच्छेदेन बाधनिश्चय नै
निश्चये स्य विरोधित्वात् सामानाधिकरण्येन गृहीते च धूमे व्याप्तिग्रहसंभवात्। अन्यथा पर्वतः प्रमेयवह्निमानिति
व्याप्य धीः स्यात्। प्रमेयं जलमिति पक्षता तीति साध्यतेति ना तः समानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन धूमादि

पत्रनाप१ धं३

स्यविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यत्र संबंधविवक्षा मा ८२

द्दत्वंसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेनाभिमतं

स्यादत आह १

जे. ३० हेतावतिव्याप्तिः तुभयपत्रे वह्नेर्हेतुतावच्छेदकसंबंधेनावर्त्तमानत्वोक्तावपि इमेन दूषणमित्यं गुणत्वादिहेतावतिव्याप्ति:

३८ येन येनेति। यथाश्रुतस्य द्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिरिति भावः। हेतुतेति। तेन संयोगेन वह्निमति समवायेनावर्त्त सं

मानस्य धूमावयवत्वादेः समवायेन धूमवति स्वावयवे वर्त्तमानत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः। इ

दमापातत। वस्तुतो नीलाद्यवगाहत्वस्य फलत्वात् साध्यसाधनयोरधिकरणे विशेषणताविशेषेणावर्त्तमानत्वं प्रागु वा

क्तमपि हात्यमनुसंधेयं। गगनत्वादावित्यादौ व्याप्तिः तत्त्वन्तुनः स्वमते नीलधूमत्वमपि व्याप्तिर्वत्वादृश्यत्वादिहेतुप्रयोगेतु स्वाधि

करणेवनियमस्यानेनानुगमो निरस्त इति भावः। स्वेति। स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यसंबंधितावच्छेदकीभूत

तद्धर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः। तथा च नीलधूमत्वस्य तादृशधूमत्वघटितत्वादेव धूमहात्सः। द्रव्यं गुणान्यत्वे

सति सत्त्वादिहेतावेविशिष्टसत्ताद्यत्वस्य स्वसमानाधिकरणं यत् गुणान्यत्वं धर्मान्तरं तदघटितत्वाद्व्याप्तिरत

स्तादृशेति। तथा च गुणान्यत्वस्य तत्र साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वात् तद्घटितत्वेप्यदोषः। न च महाका राम ३०

लानिरूपितत्वविशेषणतया हिक्कुरुत्वविशेषणतया वा गुणान्यत्वस्यापि द्रव्यत्वसंबंधितावच्छेदकत्वादु

गुणाद्यन्यत्वस्य हेतुतायां १

त्वादेरपि स्वेनैव साध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मेण घटितत्व

नील

क्त हेतुतादवस्थ्यं प्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्साध्यसंबंधित्वं तदवच्छेदकधर्मेतराघटितत्वस्यैव प्रवेश्य
त्वात् धूमत्वादवच्छेदकत्वं न स्यादिति तात्पर्यं । न चैवं नीलधूमत्वं धूमत्वविशिष्टधूमत्वं चावच्छेदकं स्यात् धूमत्वस्यावि त
भावा शिष्टधूमत्वाभिन्नतया धर्मेतराघटितत्वादिति वाच्यं स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्यैव धर्मेतरापदेन विव
क्षितत्वादिति भावः । धूमप्रागभाव[redacted]त्वेति ननु धूमत्वस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकस्वरूपसंबंधे
न यत्साध्यसंबंधित्वं तदवच्छेदकत्वेन धूमप्रागभावत्वस्य तद्घटितत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तेन धूमविशिष्ट द्व्या
धूमत्वादेः यत्र हेतुः स्वत्वधर्म्यसमानाधिकरणं हेतुतावच्छेदकतादृशकसंबंधेन यत् स्वाधिकरणं तत्र
साध्यसंबंधितावच्छेदकतादृशकसंबंधेन वर्तमानत्वरूपं यद्धेतुत्वं तेन यथाकथंचित्संबंधेन धूमत्वधूमप्रागभाव
त्वादेर्मिथः समानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । हेतुतावच्छेदकतादृशकसंबंधेन स्वाधिकरणे तेनैव संबंधेन वर्तमा
नत्वं तु न तथा वाच्यं । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि व्याप्यतावच्छेदकतापत्तेः । ननु तद्घटितत्वं तद्विषय
कप्रतीतिविषयत्वं तद्भिन्नत्वं वा तद्घटितत्वाभिमतभावद्वयस्य वैशेष्याद्यर्हतद्घटितत्वं चेति । मित्रमपि मतानां तद्रूप त

(तत्वमिस्यंतेन १)

ज· ३१

न स्यादिति। ननूपेत्याहिनां॥ अत एवेति अतिप्रसक्तत्वविशिष्टेऽपि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वधीसंभवेन न तयोर्वि-
रोधप्रतिपन्नमर्थमेव न दूषयत्याह। अत एवेति भावः। अप्रसक्तेति। पर्यवसन्नेति। अतिरिक्तमेवावच्छेदकत्वपर्याप्तिरहेत्वर्थः
3 ति अप्रसक्तो। तत्र्लगच्छि ■ न्नेष्वनतिप्रसक्तस्यानतिप्रसक्तत्वाद् अप्रसक्तत्वेनानाहार्यहार्यत्वसंभवेन तन्नि-
रकारणायोगान्नाहार्यस्य तस्य निराकरणायोगात् ननु वितनत्वादित्यर्थः। गुणावच्छिन्नत्वादिना हेतुसत्तात्वादिः साध्यसं-
बंधितावच्छेदकत्वमपाकर्तुं भूमिकामाह वह्निह्रदयोरित्यादि। एकस्या एकत्वरूपावच्छिन्नस्य। तेन धूमवान्वह्नेरिति ना-
हेतुवह्निव्यक्तौ नानानात्वेऽपि वह्नित्वस्य धूमसंबंधितानवच्छेदकत्वसंपत्तिः। ननु कृत्स्नमेयत्वावच्छेदकमेतदेव सा-
यामपि सिद्धौ तदसत्त्वात्स्यात् अत एवेति। विरोधादिति। एकस्यावच्छेदकत्वकल्पने विनिगमकप्रमाणाभावादि-
ति भावः। वह्निह्रदयोरित्युक्तेः फलमाह। अव्याप्यवृत्तेरिति। तदभावस्य संयोगाद्यभावस्य। अविरुद्धत्वात्तत्व- राम ३१
त त्वेनेदं नेसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यग्रिमाभावान्वयः। अत्रैव सन्निसंयोगिसत्त्वेऽपि
योहार्दवह्निह्रदयोः संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सत्तात्वस्य दुर्वारमिति चिंत्यं न तु ली

त्वात् तस्य ज्ञानत्वेन संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वानवच्छेदकत्वेन वृत्त्याहवतः स्वत्वांतरविशिष्टकोटिं निवेश्य फलमाह सं
योगेन वेति । तन्मात्रस्यावच्छेदकस्यानवच्छेदकसंबंधेन निवेश्य फलमाह वन्हिप्रतीतिरिति । नन्वनूक्तव्याप्तेरनुमि
त्यनुपयुक्तत्वेनासामञ्जस्यमित्यत आह लिंगस्येति व्यभिचारांशे प्रतिज्ञानाविरोधित्वात् तुल्याभासत्वेन सामान्यनिरुक्त्या आह ज्ञान
व्यभिचारेति । [redacted] त्र हेतौ गतात् अत्र हेतुनुपपत्तेः लघ्वा वानुभवबलाद्भिन्नविषयक प्रतिज्ञानं प्रतिबंधक
ज्ञानं मितिभावः । समानविषयकस्य वविरोधीति न व्यानां मतमनुपपत्तेः । सर्वक्वेति साक्षान्नत्र्यात्वाभावानि स
र्णयविधया । नन्वेवं व्याप्तिग्रह प्रतिबंधकथं कानां व्यभिचारांरोपत्वासो नस्यादत आह व्यभि
चारांतरेति । यद्यपि वेतितथावस्य कृत्व्याप्यभावावच्छेदकधर्मविधयैत्योपाधेर्व्यभिचारांतरस्यापुपन्ना
तादृश सः कथायामिति भावः । स्वसमानाधिकरणधर्मत्वादिविशेषणप्रवेशे यत्नपूर्वकत्वात् प्रयत्नगर्भाविशिष्टको
टितिनीलधूमत्वेति गोरवादित्तिलब्धुसंभवे स्वरूपसंबंधेनूपावच्छेद[redacted]कत्वस्य तत्र गावृत्तित्वादिति स्वाभावादि
तिभावः । ननु गुरोरनवच्छेदकत्वे घटत्वानकं गुणाकादिमत्वे त्वाद्येकं गुणाकादिमत्वावच्छेदेनापि व्याप्तिर्नस्या

जे॰
३२
32

[redacted] तद्घटत्वस्यैवलघोत्तथात्वसंभवादित्यतआहतत्रेत्यव्याप्तिमाहाएकेति।ननुगुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वेतद्दवच्छे
देनव्या[redacted]प्तिग्रहोऽसम्भवःस्यादेवंगुरुत्वेऽव्याप्तिग्राहिकासाधारणेनापिधर्मेणाकथायांहेतौरूपन्यासःस्याद्याप्य
तानवच्छेदकत्वस्याविशिष्टत्वादित्यतआहतेनचेतिकंबुग्रीवादिमत्वादिनावेत्यर्थः।तद्वह्निविशे
षकपव्याप्तिग्रहेणनतुतस्यसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वादावाहाननुकौनेभ्रमत्वानुयोगःसंभवतीत्यतः
कथायामित्युक्तंप्रकारांतरेति।व्यापकसामानाधिकरण्यादिव्याप्तिकादिनामपिस्वरूपसंबंधातिरिक्तस्य
व्याप्यतावच्छेदकत्वस्यदुर्वचत्वादितिभावः।समानइति।यद्धिव्याप्तिनिरूपितधर्मीतद्घटितेनव्याप्तिनिरू
पनेपिगौरवदहेतुपन्यासःसांप्रदायिकइत्यपेतेनतत्वसमानमपितुल्यमितिभावः।ननुशरीरत्वेगौरवस्येवाग्रवगौर
वस्यापिकल्पनाप्रतिबंधित्वात्तद्वत्वादेसाध्येनूपबत्वासत्वादितानंबद्दूनामप्यवच्छेदकत्वेनस्यानु
त्वाघवेनगुरुणात्वस्येकस्येवतथात्वादित्यततत्रेत्यव्याप्तिमाहरएवेमितिननुस्वत्वादिकमिवगुरुत्वमपि राम
नसर्वसंबंधिसाधारणमतआहद्रव्यत्वादेस्त्वेदियदेनगुरुणाकर्मघटत्वपटत्वादीनांप्रतिग्रहःद्रव्यसम ३२

=गुरुत्व= =मरकंडाना=

गुरुत्वादीनाम् तानि रूपत्वरसत्वादीनामपि द्रव्यत्वात्मत्वादिसाधारण्यविरहेणावच्छेदक ५

त्वेन लक्ष्यतासाध्यतदभाववत्सहचरितत्वानं सत्तात्वत्तिलेन सत्तात्वस्येव साध्यतावच्छेदकत्वायोगात् गुणत्वस्य प
वे तत्वे सतीति न वह्न्यादौ साध्यतायांत्र नेकासमवेतत्वे सति गुणत्वादिसत्तावात्तासंभवाद्विनिगमकाभावे न ते
षामन्नेतानामवच्छेदकत्वप्रसक्तौ नतदपेक्षया लघुशरीरगुणान्यत्वसत्तादीनां एव बहूनां तथात्वे विनिगमनावि
रहाच्छं गुरुशरीरस्यापि न्यायसाद्धिप्रनेकासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वानां सर्वेषामेव घटपटादिद्रव्यघ
टत्वपटत्वादिजातिविशेषपदार्थसाधारण्यानुरोधाद्विनिगमनाविरहेणावच्छेदकत्वसंभवमात्रेकल्प
कल्पनादिति भावः। ननु तलां नावच्छेदकत्वं त्रद्रव्यत्वे साध्ये न्यायसादि प्रत्येकासमवेतत्वे गुणासमवेत
त्वे वा सति द्रव्यसमवेतत्वं न साध्यतावच्छेदकं किंतु द्रव्येतरासमवेतत्वमात्रं लाघवात् तावत्येव घ
टादिद्रव्यगुणकर्मघटत्वादिजातिविशेषपदार्थानां मुणग्रहसंभवादिति तु चिंत्यं मतान्निर्द्वयपातिविरहेण्या दे
त्वा दिनोक्तं विरोध इति। तथा च सत्तावच्छेदकत्वे गुणान्तदभावयोः सामानाधिकरण्यसंभवात् गुणान्यत्वस
त्वादिना हानिर्वाच्यमिति भावः। नन्वेकावच्छेदेन विरहाभावाभावयोः सामानाधिकरण्याप्रतीतेर्विरो

जे. ३३ ति

33

रूपा

धः फलं तदित्यत आह कथं चेति। साध्यसंबंधितानवच्छेदकप्रकारेणापि हेतुप्रयोगोद्भवं प्रमेयवान् हित्यादिप्रयो-
गापत्तेरिति भावः। ननु तेन प्रकारेण हेतुप्रयोगो न दूषणं साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वेन तत्र किंतु प्रकृतव्याप्तिनि-
यतधर्मानवगाहित्वमेवेति प्रकृते व्याप्तिनियतत्वं तेन रूपेण लाघवव्याहतं। ननु प्रमेयत्वादेरतो नानिय-
संगत इत्यत आह तथापरामर्शो हीति स्वरूपसंबंधावच्छेदकतावगाहिपरामर्शो हीत्यर्थः कथमिति मनुद्धा-
तोऽस्त्वनुमितिरिति यद्धूमत्वादेः स्वरूपसंबंधात्मकमवच्छेदकत्वं नामवत्कस्यात्तदा तत्रोचर परामर्श-
संभवात्तेनतोनुमितिः संभाव्येन वस्तुतस्तत्र समानाभावेन वह्निधूमो वह्निसमानाधिकरणइत्यादिप्रतीति-
र्धूमो यद्वद्व्याप्तिमान् हि तेषां धर्मावच्छिन्नं धूमत्वे समानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवगाहत इति कस्याप्यनु-
भवसिद्धमिति भावः। पंचमीति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वं पद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं ननु हेतुमत्त्वस्य साध्यसं-
बंधितावच्छेदकत्वे धूमवत्त्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्य तथात्वप्रदर्शने मूले कृतो विहितद्धूमवत्त्वे इत्यादिग्रंथः स्यादिति। धू-
मरूपमात्रो धर्मो यस्येति व्युत्पत्त्या धूममात्रपदाद्धूमवत्त्वोलाभसंभवात्तत्राभिप्रायेण वत्त्वेन हि स्यादिति पाठं व्या-

राम ३३

आ२

दिप च्छेदकवन्हिमत्तात्वि निरूपणादिनाऽनाध्यवन्हित्व[redacted]निरूपकतापन्नवन्हिमत्वमिमाद्यर्थः॥विरहहेतिसाध्यविरह
द्वाविन्नच्छिन्नवृत्तिकस्यसाध्यविरहद्वयकालावच्छिन्नवृत्तिकँसाधनस्याधिकरणनायांस्वरूपसंबंधरूपस्यसाध्या स्यच
धिकरणानावच्छेदकस्यस्याभावान्नेदानवच्छेदकहितायवच्छिन्नवृत्तिकस्यतेदनवच्छेदकत्वेनियमान्नेयाव
भूतोलमुद्रयगिरिमिदस्त्वावलवत्वानकपालेप्ते नतयदवँतयदध्वंसवत्वादिनाद्रावव्याप्तिरितिभावः॥नूने रा
च तिसाध्यनूनदेशवृत्तिकस्यसाध्यमूनकालवृत्तिकस्यँहेतोरधिकरणतायांसाध्याधिकरणतावच्छेदक
लासंभवतोत[redacted]न्यूनदेशादिवृत्तिकस्यतदनवच्छेदकत्वेनियमान्नयावद्व्यंपृथिवीत्वानेकालोवँत्वम ट
न्घटादिनाद्रावव्याप्तिरितिभावः॥ननुकनियमद्वयमसंगतंकमतन्याहतुल्यवृत्तिकैतिचकारणतुल्य योश्च
वृत्तिकयोःपरियहःस्वकवच्छेद्यत्वस्वरूपसंबंधरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावस्येत्यर्थः॥निपनुस्वकवच्छेदहृतु
यत्या पशकत्वादितितथाचतद्वयँवच्छेदनतद्रसत्वमितिणादिघ्रतीत्यानतिरिक्तवृत्तित्वसेवँकूसत्वावगाह
नातत्त्वयावद्धेतुसाध्याधिकरणतयोः[redacted]स्वरूपसंबंधमानोभागदमसिद्धेर्वत्वहत्त्वात्सेतिभावः॥नापाति
रूपावच्छेदकत्वे
च्छेदकत्वस्य

गं॰ ३४

३४

उभयत्र दूषणमाह॰ न्यूनवृत्तित्वं धूमादेरिति॰ १

न्यू ष्टपितनाश्चैव नानतिरिक्तवृत्तित्वस्यापरिग्रहः अतो न धूमगगनान्योन्याभावे अतिव्याप्तिः ननु वाच्यं ज्ञेयत्वादि
न्यादेस्साध्याधिकरणत्वानतिरिक्ताप्रसिद्धिरिति चेदाह स्वसामानेति स्ववृत्तीयं तथा च स्ववृत्ति यावदधिकरणत्वान्यूनवृत्ति
साध्याधिकरणताकत्वमर्थः गोत्वस्याप्यश्वत्वन्यूनवृत्तिविभिन्नत्वाद्यं गोऽश्वत्वादिमान् द्रव्यत्वादिति व्याप्त्याह स्व
व्यापकेत्यादि अत्र इतिलाघवाद्भेदो न भावाभावार्थैव व्याप्तिरित्यादि यंथश्च्यर्थः सर्वत्र साध्यसामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धेन हेतुमत्तावच्छेदकत्वात्संबंधीहं
भगाहकविशेषणानि पर्याप्ति सर्वत्रैव योगे पाधेः सामानाधिकरण्यसंबंधेन साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं सम्भवति
प्राचांमते गत यथाद्विसामानाधिकरण्यादेः संबंधत्वे विशेष्यत्वावच्छेदकतापुत्र्याधितावच्छेदकत्वपर्याप्तिसंबंधेन तत्त्वा
दि र्थवाधाद्वयेद्युक्तं ननु विशेषणीभूतस्याप्युपाधेर्नावच्छेदकत्वं किं तु न लक्षणिकवितामात्रमत आह उपाधे
न्वितिउपाधेरनुप्रवेशोपत्रेति पुनरप्युपाधिघटितत्वेनेत्यर्थः उपाधिविशिष्टत्वेनेति पाठस्त्वपसिद्धार्थः अनुप्रवेशं राम ३४
गुणादयमितावन्तावित्यादिना आर्द्रेन्धनप्रभवेति आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेऽवच्छेदके आर्द्रेन्धनप्रभवत्वप्रकारेण ता
त्वं दृशवन्ह्यात्मको पाधेर्घटकत्वादिति भावः पर्वत्वेगुणोपाधित्वं तद्वच्छिन्नस्याप्यवच्छेदकत्वप्रवेशं दर्शयति रासभेन्द्रा

२ तयाविधेति· आर्द्रेन्धनप्रभववह्निविशिष्टत्वेनेत्यर्थः· तथा चार्द्रेन्धनप्रभववह्निविशिष्टत्वेन साध्यासंबंधितावच्छेदकमिति भावः· २

दिनापदस्य साध्यस्य विशेषणीभूतमनुपाधिं कुर्वाणत्वं यत्र विशेषणीभूतं तं नमाहरणसमेनाहिं ननु धूमकारणसमाहि
णाहिताद्रेन्धनजन्यवह्निविशिष्टत्वसमलमप्यवच्छेदकं संभवति न त्वत आह पीतक्रमपनत्वा हरणसमत्वादिकमिति।
व नीलधूमत्वादेरवच्छेदकत्वग्राहिणां नव्यानां मतमाह निविशत इति त्वसमानाधिकरणावच्छेदकानवधारितस्य
वव्याप्यावच्छेदकत्वमिति प्राचां मतेनाह नचेति श्रमादित्यादि तु भयथाप्यनुपाध्यनुप्रवेशशङ्कोभ्यादिति भावः उपा
धीति साधनतावच्छेदकस्याप्यवच्छेदकत्वे विरोधा त्यादिमूलस्यार्थं जलस्यान्तरेण व्याप्यभिचारिगौरत्वं लक्ष्यत वि
इत्यनुपाधिनैवेति नियमेनान्यथाकेचिदाहुस्तास्त्रिरस्यति श्वेतेतीदंरुक्तहरान्तस्याशीनित्यस्याद्विनाप्यनुपाधिप्रवे
शशान्तत्वेन सर्वथासमानाधिकरणेन यावस्वमनुपाधिनाकेवलेनेसाध्यसंबंधोवच्छिद्यत इत्यन्वयः ननूपाधि
नेनविशेषणीभूतावच्छिद्यत इति नियमस्तेनोपाधिभिन्नेन विशेषणीभूतेन नावच्छिद्यत इति केवलशान्तत्वेन
साध्यसंबंधितावच्छेदेपि नक्षतिः। नचैवं साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसंभवात्प्रकृतानुपयो
गः साधनतावच्छेदकभिन्नोयोविशेषणतानापन्नस्तदन्यस्यैव विशेषणीभूतपदेनोक्तत्वादतस्त्वाहानिः स्तेह

मात्रे
तुकारस्य

विधयावच्छेदकत्वादि २

ज॰ ३५ मितिनिःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्यत्वेन साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिना विशेषणीभूयसाध्यसंबंधो वच्छि
दे द्यत इत्यन्वयः शीतान्यस्पर्शत्वेन तद्वच्छेदे शैत्यशीतान्यत्वस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति भावः अयं तु शीतो वायुरिति प्र
35 तीत्या वायुस्पर्शेस्यापि यद्दृशीतत्वं तद्दानद्वच्छेदेन स्नेहसामानाधिकरण्याभावान्न नमौ द्रव्यत्वाभिचारः सं भ हा
वद्दन न स्याद् अनिःस्नेहमिति । न न तु च्छं एवं सत्तुष्णं जलमिति प्रमयाज्जलस्पर्शस्यापि शीतान्यस्पर्शत्वसंभवान्न
य द्वच्छेदेनानिःस्नेहसामानाधिकरण्यासंभवात्तथोद्दायापि व्यभिचारस्योपन्यासायोगात्केवलेन त्यादिपदद्स हा
द्वयविरोधाच्चन नूपाधिना विशेषणीभूयैवावच्छिद्यत इति नियमस्तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिना न वच्छ साध्यसंबंधो
छिद्यत इति तदर्थत्वाभावादुपाधिभिन्नेनाविशेषणेन यावच्छेदेपि न क्षतिः न च साधनतावच्छेदकधर्मेस्या
वच्छेदकत्वे प्रकृतनियमसंभवात्तत्प्रकृतानुपयोगः साधनतावच्छेदकभिन्नत्वे सत्युपाधिभिन्नोपलक्ष एम
णस्यैवोपाधिपदेनाविवक्षितत्वादनन्वयाद । शीतान्यस्पर्शत्वेनेति । यद्यपि हिंसात्वेऽपि व्यभिचाराभावस्योपाधेः ३५
रपुष्टसाध्यव्यापकत्वं तथापुष्टस्पर्शजलान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं दुष्टध्वानन्तावत्प्रतिनन्वेवं

पा साधनतावच्छेदकस्यापवच्छेदकत्वाप्राप्तेर्हेधिनेति मूलोक्तिर्धिफलेत्यत्र व्याहृत्यांतिति शुद्धस्यांत्येतेन धूमवान्
वह्नेरित्यादौ धनंजयवह्निवह्नित्वेन धूमसंबंधावच्छिद्यमाने वह्नित्वस्य प्रवेशापित्तेः । निपतनमत्र शब्दं व्यवच्छेदकं सा
धनेनिरूपसाध्यसंबंधितावच्छेदकं व्यवत[redacted]रोतीति व्यवत्याप्रसाधनतावच्छेदकत्वाति कः साध्यसंबंधितावच्छेदको
ऽप्रसिद्धस्तत्र सोपाधावुक्तलक्षणतावच्छेदकस्य व्याप्यव्याप्यत्वीति भावः । हेतु तस्य शीघ्रित्यादौ साध्यसंबंधितावच्छेद
त्रीतत्यादेः कस्याविद्यमानत्वादिहासंभवः । नाह्नि[redacted]शेषइति साधननिरूपसाध्यसंबंधितावच्छेदकविशेषइत्यर्थः । तत्र सोपाधौ
वह्निमिति प्रामाकः । ननु शब्दवान्द्रव्यत्वादित्यादौ साधननिरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैवविधयावच्छेदकत्वं ग
रिस गनादेरप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ अत्रेति सामानाधिकरण्येन समानाधिकरण्यविधयान्तानधिकरणवि
धया तथा च समानाधिकरणीभूय यः साधननिरूपसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकः स तद्व्याधिश्शब्दवान्
ह्यु द्रव्यत्वादित्यादौ च गगनादिर्न तथेति तं[redacted]स्तसइति भावः । ननु साध्यसंबंधिताया समानाधिकरणविधयावच्छे
विशेषो दकत्वमत्रेन स्वरूपसंबंधेन सामानाभावात् तानाप्यनतिरिक्तलं द्रव्यं जातीत्यादौ घटत्वाद्यतिव्याप्तेरहेतत्वं चेति तआ

समानाधिकरणीभूतावच्छेदकत्वं चेत्तदर्थः यद्वा न तु द्रव्यत्वं जातित्वात् तेन साध्यसमानाधिकरणीभूतस्यैवं घटादेः साध्यतानि
रूपितसाध्यसंबंधितायाः हेतुविधयावच्छेदकत्वात् एकविंशत्या रूपितत्वादाकारेणासंभव इत्यत आह तत्त्वेनेति ननु त
द्व्यापकत्वे सति तत्समानाधिकरणत्वं तस्य साध्यस्य न तु वृत्तित्वस्याविरह इत्यत आह न वृत्तित्वेन तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ ज
लत्वादेरपि व्याप्तिलक्षणसमानाधिकरणविधया साध्यसामानाधिकरण्याव्यापकत्वेऽपि तत्समानाधिकरण
तत् त्वाभावादेवं न तु वृत्तिमिति तत्त्वादत आह व्यापकत्वमिति। ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुप
धितावच्छेदकसंबंधेनैव गगनमथा जलत्वादिवत्तादृशतादात्म्यरूपसंबंधेन पृथिवीत्वाभिन्नत्वाद्युपाधेः संबंधांतरेण साध
ननिष्ठसाध्यसंबंधितावाचकतादृशव्याप्यत्वापत्तेः एवं च तत्रैव समवायेन स्नेहादिगुणाधारवह्नित्वस्य समवायेनासाध्य
न्त्वादेवं मधुरत्वजातावति व्याप्तिः स्वजलवृत्तित्वमात्रस्यैव मधुरत्वे नियमादित्यत आह तत्त्वेनेति व्यापकत्वं साधिक त
रणेति साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतानाधिकरणं तत्र भावे न दोषः। तथा च साधननिष्ठसाध्यसा णम्
मानाधिकरण्यस्यावच्छेदकीभूतं यदधिकरणं तन्निष्ठस्यो याधिताघटकसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्रतियोगित्वमेव व्या ३६

तुः न च प्रकृते साधनानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणांतर्भावेणैव व्यापकत्वं प्रवेश्यमतो नोक्तदोषः तावतापि द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वस्य शरीरत्वादा
व्याप्तिप्रसंगात् जन्यत्वविशिष्टसत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वस्य गगनादेरपि सत्त्वात्

क कृते व्यापकत्वं वाच्यमिति भावः तन्तुल्यमते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् हेत्ववच्छेदकतासंबंधेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या
न्निरुक्तव्यापकत्वासंभवः सत्तायां द्रव्यगुणोभयसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वादिप्रतीत्या सत्तायां गुणाधिकरणवृत्ति
त्वस्येव द्रव्याधिकरणवृत्तित्वस्यापि साक्षाद्वृत्तित्वात् तेनेति साध्यविशिष्टेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः
तेन विशिष्टस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वस्य केवलसत्ताविशिष्टजातिमत्ताव्यापकत्वेऽपि नाव्याप्तिः गोत्ववान् तत्र
स्वत्वादित्यादौ च न साध्यतावच्छेदकत्वमुपाधिः यन्मते विरोधभंजकस्यैव लक्षणत्वात् नः तत्र साध्यविशिष्टसाधनाप्रसिद्ध्या
गपि न क्षतिः यादृशसंबंधेन साधनतावच्छेदकतात्संबंधेनावच्छिन्नत्वलाभार्थं साधनपदं तेन प्रत्यक्षत्वस्य शरी
रत्वादौ साध्यविशिष्टस्याविषयितासंबंधेन स्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञानादेरव्यापकत्वेऽपि रूपवत्त्वाद्युपाधौ नाव्या
प्तिः न चाधिकरणतावच्छेदकवृत्तेर्यो संबंधितावच्छेदकस्य तस्य स्वनिरूपकसंबंधेनोपाधावव्याप्तिताकत्वादि
मथानत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तेन व्यापकत्वायोगादिति भावः संबंधमात्रस्यैव प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमते नापि निरुक्ते निप्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः सूत्रकालो निमुक्ता

जं: ३७

हिंसाहेतोर्महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादेरुपाधित्वसंपत्तये निरुक्तसाधनव्यापकाधिकरणताकत्वमे
वोचितमन्यथा तादृशसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्र व्याप्यव्यापकत्वेऽनिर्वचनीयं न तु साधन
साध्य निष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन व्यापकत्वमिति वक्तव्ये जलत्वादेः सत्त्वाद्धिंसाहेतोरिहैव त्वा
३७ ध्यात्मेऽपि धूमत्वाद्यतिव्याप्तेश्चेत्याशंकामपनयति अधिकरणांतर्भावेन व्यापकत्वानुमा[redacted]तोऽविफलमत आ
ह इत्थं चेति चोऽवधारणे इत्थमेवेत्यर्थः तथा च द्रव्यत्वसत्त्वाद्धिंसाहेतौ घटत्वादिवारणायैव तादृशपर्यन्तानुसारण
मिति भावः। द्रव्यंत्वाद्यनात्माहेतौ नाव्याप्तिः साधनस्य कालेऽपरत्वादेरपि साधनतावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकर
ण्यं वृत्तेवसामानाधिकरण्यसंबंधेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकदेशका अनुक्तं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य
फलमाह नचेति निःस्नेह स्पर्शादिमत्त्वे शीतस्पर्शसत्त्वाद्धेः साधनाव्यापकत्वेऽपि व्याप्यावितारणासंभवादाह वक्ष्य
द्रव्यंसत्त्वाद्धिंसाहाविति। शीतस्पर्शमत्त्वाद्धेरनुपाधित्वे विरोधाभंजकत्वमात्रेण तत्र साधनव्यापकतया व्यभि एव
तत्र चाराऽनुमापकत्वस्यादितियाव संभवादत नः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वम ३७

द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताया आत्मसाध्यके हेतौ नसत्त्वात्स्पर्शवत्त्वादेरव्यापकत्वादितिभावः ३

विरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यावच्छिन्नयोः सत्त्वयोर्मिथो भेदस्य प्राच्यैः स्वीकारादिति भावः ४

नाक्षम स्याविशिष्टो धर्मः जन्यकासत्त्वमात्रेणाव्यवस्थानुपाधित्वं तत्रातिप्रसंगाभावा हृदध्वंसत्वादिना हदविशिष्टावि ती
केचित्तु नानुशीतस्पर्शवत्त्वमपि साधनं त्वन्निति तथा तत्र विशेषणांशव्यर्थत्वेन तौ व्याप्यत्वे विशेष
णामिति व्याप्तिं केवलं भेदानुमापकत्वं तत्र प्रसुद्धसत्त्वात्साध्याभाववद्विशिष्टत्वेनाभेदविरहेण ह्रद
ध्वंसत्वादित्वादीनां गुणवत्त्वाशुणा धावदा प्रमत्तो व्याप्तो साध्याविशिष्टसाधनत्वात्तिभेदमात्रस्यानुमा
पकत्वं च सत्त्वं व्याप्तत्वकत्वं निःश्लेदं स्पर्शादिस्पत्रशीतत्वभेदानुमापकत्वं यथाशीतस्पर्शवत्त्वा
देरप्यनुपन्नत्वात् साध्याभाववद्विशिष्टत्वात्साधनादिति न साधर्म्यादित्यर्थः तथा च शीतस्पर्शस्य
देस्ता सामानाधिकरण्यसंबंधेन शीतस्पर्शसत्त्वं तत्र च निःश्लेदं साभाववद्विशिष्टसाधनभेदविरहादि
ति भावः। तत्र साधनसामानाधिकरण्यं व्याप्तत्वकत्वमसंभवि वाक्यं किंचित्साधनव्याप्तत्वकत्वं तु निःश्लेदं स्पर्श
हिमत्वादिसाम्यमत्वेऽदनि प्रसक्तं तत्स्याविसामानाधिकरण्यसंबंधेन हिमस्पर्शस्येव भेदानुमापकत्वाद्
तो विशिष्टत्वं साध्याभाववद्विशिष्टसामान्याप्यत्वकत्वौ कावीदं गुरुत्वादिस्पत्रतेजो मत्त्वाद्विव्याप्ति

२

जं·
३८
38

प्तित्वेनोक्तत्वसमानाधिकरण्यस्य कायुक्तत्वाद्धेतुहेतुत्वाभावविशिष्टभिन्नत्वविरहेण तस्यानिरुक्तव्यावर्त्तकत्वा
भावाद्धेतुः साधनादिहेतुरुक्तो ऽनुपाधिताघटकसंबंधेन व्यावर्त्तकत्वोक्तौ जन्ये द्रव्यादि सत्त्वसमवेतत्वोपाधी
वव्याप्तिर्घटकेपि वा गोरम्भस्वरूपसंबंधेन समवेतत्वस्य जन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानुमापकत्वाभा
वाद्धेतं निरुक्तहेतु स्पर्शादिमत्त्वशीनस्पर्शीमत्त्वेति प्रसंगाद्द्रव्यत्वाछीनस्पर्शीमत्त्वावच्छेदेनैव निःक्तहेतुत्वाभाव
विशिष्टस्पर्शीभेदस्य सत्त्वाद्धेतुरुक्तसामानाधिकरण्येनेति ननु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्यानुमाप
स्फलो कत्वं नन्त [illegible] पधायकत्वेन हेतुपधायकोपाधावव्याप्तिर्निःक्तहेतुस्पर्शादिमत्त्वादेर्व्याप्तिभ्रमेण न हेतुमापकेशी
तामत्त्वादावतिप्रसंगाच्चेकिं तु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्य व्याप्यत्वपर्यवसितेन तत्त्वहेतुपधायत्वमेव तत्र
गवंतथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ हेतुगणकर्मान्यत्वोपाधावव्याप्तिस्तत्समानाधिकरण्याविसत्त्वस्य द्रव्यत्वाभाव ण्य
विशिष्टसत्त्वाभिन्नत्वेनोक्तव्याप्तिविरहाद्धेतुं साध्यविशिष्टसाधनार्थकस्य तत्रैतस्यैवपर्यवसन्नत्वा ३८
द्धासाध्याभावविशिष्टेत्यादि अत्रपर्यवसाधनवत्तिरक्तिहेतुपाधिताघटकसंबंधेनैव ग्राह्यो न्यथा साध्य
त्वं·५ साध्याभावविशिष्ट २

स महाकालवृत्तित्वात्स्यादिति द्रव्यत्वादिना हेतोर्गंधवत्त्वादावव्याप्तेस्तथात्वस्य नाशाभावेऽपत्वादिना हेतोस्तत्राव्याप्त
श्चैवं जातत्वा हेतोः समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातिमत्त्वादुपाधावव्याप्तिरेवं द्रव्यं जातेति । तादृशोपाधिविशिष्टसत्त्वे तन्नानति पि
रेकिणामन्तस्यानुगतानादावपि रजतत्वादिसाधनाभावविशिष्टस्य तत्साधनाधिकरणीभूतवृत्तित्वात्तद्विशिष्टाधिकर
णतासामानाधिकरण्यमेव लक्षणं विवक्षितं न च तत्र वपूर्वं द्रव्यत्वादिविशिष्टं साध्याविशिष्टसाधनव्यापकत्वमपि तादृशधर्मे
णैव चास्त्येतेन द्रव्यत्वादिना साध्याविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि घटादेः शून्यत्वतत्सत्वादिनाहेतोर्नोपाधित्वमि घटत्वादिना
ति ध्येयं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेन यस्य फलमाहात्म्येनेति ऋणयात् द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्ववत्कं प्रत्येति
त्वेन तत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । न तु कर्मसंयोगः संयोगजत्वसाधनतावच्छेदकमित्येनेनापत्त्वैकत्वमतत्रा
द्रव्यं चेति । निष्कलत्वमुक्ताभिहितं फलकत्वमप्यप्रामाणिकं यदि दृष्टिविनाशादिना न तु दधित्वस्य साध्यत्वे साध्ये च नोपाधि
रिति प्राचीनप्रवादस्यानुपाधित्वेऽपि नञ्शक्तितः साध्याभावमादाय जन्यत्वेनेति । दधित्वादावीति । दधित्वाद्यभावविशि
क्ष्य ष्टदधिमत्त्वामानुपपत्तिरिति संयोगेन तस्यापि लक्ष्यत्वादिति भावः साधनतावच्छेदकमित्येनेनापत्त्याभिन्नां तं साध्यं की कु

द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणत्वत्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं प्रकृतपदं १ द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयं प्रकृतपदं २

मवधारणफलत्वमसति बाधके ३

न ४

ग. ३८ साकल्यांतरमाहाय दृतिसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्येति । तथा च सर्वेषां कर्मणां तिन्यायेन भिन्ने
नेति साधारणमिति भावः । ननु साध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वं साधनतावच्छेदकीभूत
39 तं साधनतावच्छेदकधर्मिक धर्मिकत्वं तत्रानवच्छेदकं यथा तिरिक्तत्वं तत्र द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणत्वत्वादाव्या
आ प्तिः । तद्धान्यतवच्छेदकत्वं चेति । तस्य साधनतावच्छेदकस्यातिरिक्तत्वेति स्वभेदे तत्तत्तायाप्रसंगाद्येति ननु द्रव्यंवि
शिष्टसत्त्वादित्यत्र सद्वितीयगुणत्वे तिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावविशिष्टाया अविसत्तायां विशिष्टसत्तात्वस्य स्वरूपे
रतत्वाद्व तद्विशिष्टसाधनस्येति । तथा च साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठसा
ध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं फलितमतो विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वाद्वनोक्तातिप्र
संग इति भावः । स्वमते विशिष्टनिरूपितावच्छेदकत्वस्यातिरिक्तस्याभावान्न दोषस्ताद्रवस्थ्यादाह साध्याभाववत्त इति
तथा च साध्याभाववन्निष्ठस्वावच्छिन्नाधिकरणताकहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसं एम
बंधितावच्छेदकत्वं फलितार्थः ननु स्वरूपसंबंधरूपस्य गसाधनतावच्छेदकावच्छेदत्वस्याभावः कथं न निवि ३८

प्रकृतसाधननिष्ठतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । भेदप्रथमो निष्ठत्वं ५

[redacted] हः तावता
पि हेत्वसत्त्वादिनारोपानुगतावत्त्वानुगुणाधेः सेयं हेत्वसंभवादेतन्त्राहुः एतेनैतिनिस्तविशिष्टवृत्तेः अप्रसिद्धिरिति सं
बंधिता मात्र साध्ये व्यधिकरणे न किंचित्प्रमेयावच्छेदकत्वात्तथा च तत्रार्हेतुप्रमेयवत्त्वानुगुणाधारवत्त्वाप्रसिद्धिरिति भावः। न च सा
नवच्छेदकोऽभूत साधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधनतानिरूपितसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं विवक्षितं तथा
च तादृशत्वादिप्रमेयपरिमाणवद्वृत्तिसंबंधितानवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्यानावश्यकत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं जसंहृद्यमहत्त्वोभयवत्त्वमात्रगतो
तादात्म्येन हेतुतायां हृदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेः ननु धूमेन रूपेण साधनतावच्छेदकेन तद्रूपविशिष्टानवच्छेदत्व त्वं
त्वमपि कश्चिद्धर्मः अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेदकत्वप्रसिद्धमेव न तत्राहानुगतावहिमत्त्वादिनिरूपितत्वादिरिमाहत्वा
घ नेकधर्मकः पाक्षिक हेतुः गुणत्वविशिष्टसमवेतत्वस्य च लाघवेन साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वादिति भावः। अ
त्राविप्रकृतसाधनतानिरूपितसाध्यसंबंधितायामवच्छेदकत्वं न तत्स्वरूपसंबंधविशेषो मानाभावात् किं तु स्वरूपनिरूपि
तं तत्समाधनतावच्छेदकानामपृथग्भावो हि संभवतीति पर्यवसितोऽयमित्याशयेनाह। अवच्छेदकत्वं च सामानाधिक

जा०
४०
४०

रणे नैति। ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणायार्थमवच्छेदकमधिकरणांतर्भावेनैव व्यापकत्वं निवेशनीयं तत्स
मानाधिकरणपदस्याव्याप्यवृत्तितापासंग्रहप्रसंगेन तन्न स्यादत आह तथा चेति। तु पदर्शितेति निःस्नेहस्पर्शादिमत्त्वादिस्थलीयेऽस
र्थः साध्यसमानाधिकरणोपाधिकं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावानुमापकं प्रकृतसाधनेन न समानाधिकरणत्वहेतुना साध्या
भाववद्वृत्तित्वाभावोऽनुमातुं शक्यत इति यावत्तथा च शीतस्पर्शाभावसामानाधिकरण्याद्धेतोः स्नेहस्य वद्वृत्तित्वाभा
वसिद्धिरिति तत्र तत्प्रसंगादिति भावः। ननु साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितोऽनन्तर्भावकत्वं प्रतीतौ साध्योपाधेरित
त्यत्र त्वया च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ हेतोर्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाववद्व्याप्तिर्न स्यादत एव सामानाधिकरण्ये त्यादि। साध्याभाववत्त्वेके साध्यसामानाधिकरण्यवि
शिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यानवच्छेदकं यादृशं व्यापकं पक्षधर्मतानविशिष्टं तथा च साध्याभावविशि
ष्टप्रकृतसाधनवत्त्वसामान्यस्यारोप्यत्वे सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वसामानाधिकरणवृत्तित्वं पर्यवसितार्थः। द्रव्यं सत्त्वादि एप ४०
त्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवत्तोरूपाद्यैकत्वानवगाहेः साध्यविशिष्टसाधनत्वेन सकलावृत्तिघटत्वादेरव्याप्तेः
यसामान्यदृष्टं पर्याप्ति साध्यविशिष्टसाधनवत्त्वसामानाधिकरणवृत्तित्वं तादृशसाधनव्यापकत्वपर्यवसितं ... तता
इत्यदूष्यनिष्कृष्टार्थमाह साध्याभावविशिष्टेत्यादिः ५

देवं साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवत्तावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वमपि साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वेऽप्यवतदु
ष्टत्वाद्वृत्तित्वलक्षणव्याप्तेस्तत्रैवविश्रामात्तथा च पूर्वकल्पाद्भेदः तथापि विशिष्टव्याप्तिविशेष्याभेदान्न पौन भाव
रुक्त्यं दूषकं साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवत्तावच्छिन्नभेदनिष्ठत्वव्यापकतावच्छेदकत्वमेवात्र तादृशभेदव्याप्यत्व
मतः पूर्वकल्पाद्भेदः नन्वेवं साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव व्याप्तिरिति सामानाधिकरण्यसंबन्धेन निरूपकत्वया
घ्र च्छेदकतावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं प्रमाणाभावादाह स्वावच्छेदकीभूतेति नत्वाद्यवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसंबंधः
तदाह व्याप्तिर्धनप्रभृतिनिरूढत्वमेव तथा लाघवात् न तु तत्सामानाधिकरण्यमित्यपि व्यक्तित्वेनाह स्वावच्छेदकत्वं ना
स्तीति निरूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रसक्ताभाववद्विशिष्टत्वाद्व तिषिद्धा हेतुमत्त्वलक्षणमन्यमानत्वादृश्यमानालक्षणा
क्रांततो नस्याद्रूपत्वउद्भूतरूपं नन्वनुद्भूतरूपवत्त्वउद्भूतरूपत्वं नोपाधिः सामग्र्याविरहेऽप्रसिद्धेः घटादावनु
द्भूतरूपवत्वेन समानतया दृश्यमानालक्षणाक्रांतत्वादनन्तसंग्रहो नहि घटपटेन तत्राह महानिलादिष्व
गगनादौ यापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे साध्याभाववद्विशिष्टसाधनाव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य दृश्यमानालक्षणाक्रांतत्वान

ज· ४१ वस्तुतः सार्वभौममतो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाद्यथाश्रुतमेव साधु· ६ स्यानित्यसमवेतत्व ३

स्यादित्यनित्यवृत्तित्वस्य समानोऽतिप्रसाध्याविशिष्टसाधनव्यापकत्वे सति साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वनृपे म

र्थः । ननु नातिप्रसक्तिः प्रथमेऽप्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणो नृपत्वादौ महत्त्वसमानाधिकरणो च विशेषो हेतोः प्र च

त्यक्षत्वस्य सामानाधिकरण्यविरहात् द्वितीयेऽपि महत्त्वसमानाधिकरणेऽशत्वादावनित्यसमवेतत्वे समानाधिक

रणेऽत्र नृपत्वादौ महत्त्वस्य सामानाधिकरण्याभावादिति भावः । हेतुनिष्ठेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः । ते

न महानेन नित्यद्रव्यत्वादिमत्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठमहत्त्वसमानाधिकरण्यस्यापानात् तदवच्छेदेन महत्त्वेऽप्यनित्यसमवेतत्वेना

व्याप्तिः । एवं महत्त्वेऽपि तेन द्रव्यं कर्मीण [redacted] त्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य कर्मावच्छे

देन सत्त्वे विगुणान्यत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयं । अत्र ननु नानातिप्रसक्तिः न च स्वहेतुसंबन्धेन यादृशे द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र

घटत्वादावतिप्रसंगात् किं तदवच्छेदकतासंबन्धेनाश्रयेणेत्यर्थ एव शक्तिमान् सत्त्वनिष्ठेत्यादिना सूचितोऽतिप्रसंगोऽनी एम ४१

तितथा च द्रव्यं सत्त्वात् कर्मान्यत्वादौ गुणान्यत्वमनतिप्रसक्तमयमितिभावः । ननु नष्टेति तामसत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकर

ण्यस्यैवानुपपन्नतेति तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव पृथिवीत्वादौ गुणान्यत्वमनुपपन्नमिति भावः । तदवच्छेदकेति सत्त्वे

दित्यत्र २ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्यस्य सत्तानिष्ठेत्यादिः २

ष्टत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकेत्यर्थः । महेतो वह्निमान् धूमादित्यादौ व्याप्तौ हेतुविसाधनतावच्छेदकाभूत
धूमत्वादिभिन्नत्वात् यथाश्रुतेन कारणायोगात् तादृशानवच्छेदकेति । एकत्र साधनतावच्छेदकानवच्छेदकेत्यर्थः । अत्रा
पि साधनतावच्छेदकस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वेनान्वयितेन धूमगगनप्रमेयत्व तदन्ता
हेतुमत्त्वानवच्छेदकत्वात् प्रसिद्धावपि न क्षतिः । अत्र सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् हेतुतावच्छेदकतासंबंधेन न हेतो
रधिकालवृत्तिसंभवदुपस्थानात्सः । केचित्तु -नास्तु चिन्त्यः । साध्येति साध्यस्य संबंधेनोपलक्षितेति सुगममन्यत् । साध्याविशि
यवाच्छिद्यते ष्टसाधनाश्रयावच्छिन्नत्वे साध्याभावविशिष्टसाधनाश्रयावृत्तित्वमित्यर्थः । यथाश्रुते साध्याविशिष्टसाधन व्या
पकत्वरूपस्याप्रसिद्धेः साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वस्य हेतुरूपत्वापि मत्वेनाप्रसिद्धेः व्यासंगातिप्रसंगात् । अनूना
नतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितत्वात् सोऽपि मलस्तेणानुमानोपमाशंकेत्याहुः । वस्तुतो गुरुत्वान्मतेकापो
रपि प्रत्यक्षत्वाद्दुष्टत्वरूपस्य तत्रैव साध्याविशिष्टसाधनाव्यापकत्वाज्जन्मतानुमानोपमानवच्छेदकत्वशंकेति
पुनरनुपपत्तिः । तथाऽसंभवादिति । प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टमनस्त्वव्यापकत्वगुरुत्वत्वेन साध्याभावव

ज॰
४२

शिष्टसाधनत्वज्ञानजनकतासंभवादित्यर्थः। तत्राऽनुपाधौ। तादृशेति। साध्याभाववत्संबंधिनिविष्टस्य साध्यसंबंधस्यावच्छेद
कीभूतो यादृग्रूपेणोपाधिरिति। निमित्तेत्यर्थः। इदं च लक्षणमिति। अन्यथा तत्र लक्ष्ये लेन लक्षणस्य साध्याव्याप्तेरिति
भावः। दूषकत्वं यत्स्याद्विपर्ययाशंकातल्लक्षणासत्त्वेन कारणायोगात्। न दूषकत्वसत्त्वादिति। तादृशे तु रूपाव्याप्त्यादौ गतिरथत्वेनाख्याता। साध
नाव्यापकत्वविनिर्दिष्टतादृशविशिष्टे च तादृशाभावसमानाधिकरणेति व्याप्तिनादृग्व्याप्त्या हीनाहीनेति। साध्याभावविशिष्टसाधनेनेत्य
र्थः। अन्यथा विसाध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वरूपितत्वात् व्याधिकरण्यताकधर्मावच्छिन्नाप्रसिद्धेर्जातिमात्रमेव तत्र दृष्टान्तं च
सत्तायां दूषकत्वादित्यत्र च विशिष्टसत्ताप्रागनुक्तेऽन्यत्र नाव्याप्तिः। केचित्तु नन्वयं तादृशो। यत्र व्याप्तता तादृग्नित्यसाधने नि
ष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकसाध्यसाधनावच्छेदकत्वादि व्याप्तिः। नत्वेकं मूले तादृशेति विशिष्टस्य लेशसाधनावच्छेदकत्वे हेतुत्वा
दृवेत्यर्थः। अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्यप्रसिद्धौ तेषां लक्षणसमन्वयेन व्यापकं स्यादिति भावः। तादृशः। ननु दूषकतेन
वत्तादृशस्य पक्षाधिक्यलोपधायकत्वेनोपाधित्वात् लक्षणासमन्वितेषां दृष्टमेव व्यभिचारेन तेषामुपाधिकलोपधा राम
यकत्वमेवेति। तस्मात् साध्याभाववत्संबंधिनी नास्ति नो तत्समर्थो नाऽवच्छेदकीभूतसाध्यसंबंधोपपादनासमर्थो ४२

नां। ननु व्याप्तिवादिनामेवं स्वरूपसाध्यसंबंधितावच्छेदकसत्त्वे तत्संबंधेन तद्व्याप्यत्वे तद्भावादेतोर्व्याप्यवृत्तेः व्याप्तिवा
च दिनां मतरोवेतीति। नयोस्तु पूर्वापरलग्नतिलकस्पर्शाव्याप्तिवारणाय केवलतिरोधानेन दूषणमनार्थमेव व्याप्तिवा
दिवावश्यमुपाधिरिति ग्रंथेनोपाध्युपन्यासस्य इति भावः। स्वाभाविकं। अत्र हेतुतेन स्वमतानवच्छेदिरन्याद्यावर्त्तधन
जत्वव्यविशिष्टस्यतन्निष्ठस्यावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। उपाधिपदं तन्निगत स्वोपशेष स्वार्थमाह। स्वसमाप्ति
जातुच्छुपायः सामीप्या संभवादाह। स्वसमानाधिकरणेति। ननेवमव्याप्यमतेऽपि साधनसमानाधिक
रणस्योपाधित्वं न स्यादतः फलितार्थमाह। व्याप्तिवादिनामिति। विपक्षगामिनामित्यर्थः। संक्रामकतयाभ्युपगमानु
कूलतया। कचित्समिद्दृष्टेरन्वयारोपादिति भावः। पर्यवसन्निष्ठ व्याप्ते न संक्रामकतया व्याप्यमते सा
सम ध्यव्यापकस्योपाधित्वसंभवादित्येवेस्येत्रतत्समानोपोह्य फलं नव्याप्तेर्नास्यविशेषणलक्षणत्वसाधनतावच्छे
दकघटितलक्षणेन संक्रामकत्वोपाधित्वेसद्भावेऽप्युपाधिलाभः स्यादतः स्वरूपसंबंधरूपसाध्यसंबं
धितावच्छेदकत्वसमनियतावच्छेदके व्यापकत्वमादाय व्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधित्वमितिध्येयं उपाधि

अ.
४३ स्यच ॥ पदार्थतावच्छेदकलक्षणव्यभिचारित्वाभावत एवं सद्धेतोर्दाहरणसंभवात् न तथापि व्याप्यतायाः साधनतावच्छेदक
भेदेन नानात्वात् साध्यवदन्यावृत्तित्वघटके लक्षणे व्याप्तिविभागेन सर्वानुगतं लघु साध्यसंबंधितावच्छे च
५३ दकरूपं वलमेव व्याप्तिः तल्लक्षणं च व्यापकतयैवोपाधिलं युक्तमिति भावः दूषकतोपाधिकरूपस्य गणनयोर्दु ति
पाधिपदं गणनयैव अर्थः साध्याधिकदेशवृत्तित्वानुपाधिव्यवहारस्य चार्थमतेविरहाद् फलं स्वरूपस्य अव
हारोपाधिकलासंभवात् दूषकतोपाधिकमिति यथाङ्कृत स्यात् लोभान्न प्रवृत्तोऽत्र दोषाभावाव ला
घवात् प्रमाहाः स्वरूपाद्यासाधव्यापकतामात्रस्य दूषकतोपाधिकत्वं दर्शयति मानवत्वेनैतौ संभवादिति। तथैव व्यभि
चारधीसंपत्तेरिति भावः नन्वेवं स्वव्यापकत्वेन शब्दे किमिति सम्यथाभिलापइत्यत आह साधनवत्तीति तथा विशेषेति। सा
साधन ध्यसंबंधव्यापकेत्युक्तिरर्थः। तेउपाधिवर्जनात्साध्यव्यापकतामात्रपद्यरूपस्य सत्त्वादाह। योगीत्वमिति। योगा
नादरमितित्र स्वार्थमात्रानाहे योगार्थविरहादेतत्प्रयोजकत्वादाहत्वेन प्रदर्शितमिति हेतुद्यमिह यथागिरोधाप तत्र
नेतीति भावः। तुपाधिलमिति स्यपदेसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमर्थस्तद्वयोस्वोपाहाह ५३
स्य३ तद्व्यतिरेकेण। उपाधिव्यतिरेकेण ५ वया

44

उपाधिपदप्रवृत्तीति। एवमग्रेऽपि तन्नु व्यभिचारोन्नायकस्याप्रयोजकत्वादेः साध्यव्यापकत्वरूपयोगार्थ
विरहान्नोपाधिपदं वा व्यवसमतन्त्राह्न कोणाद्धोलिति। लाघवादिति। व्यभिचारोन्नयनानुकूलव्याप्तिपदस्य
मितानूपवत्तद्व्यापकत्वस्यागुरुत्वादिति भावः। साध्यव्यापकतामात्रइति। साधनाव्यापकत्वस्य व्यभिचा
रित्वेन तौ स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वरूपयोगार्थत्वाद्देवप्राप्तेरिति भावः।

।केहो भव्यासि: